

Dr JOSEF KONFORTI

TRAVNIČKI JEVREJI

SARAJEVO 1976.

Dr Josef Konforti

TRAVNIČKI JEVREJI

Sarajevo, 1976.

S A D R Ź A J

	<u>Strana</u>
UMJESTO PREDGOVORA	1
JEVREJI GRADA TRAVNIKA	4
PRVI JEVREJI U TRAVNIKU	11
NACIONALNO BUDJENJE	20
Dr BERNARD ZAUDERER	33
P O P U L A C I J A /Običaji i važniji događaji do okupacije/	40
KAKO JE TRAVNIK IZGLEDAO POČETKOM XX STOLJEĆA	42
JEVREJI PO MJESTIMA STANOVANJA	44
ŽIVOT I OBIČAJI JEVREJA	51
- Porodica Pinto	56
- Porodica Salom	58
- Porodice Atijas	63
- Porodice Altarac	67
- Porodice Abinun	73
- Porodice Konforti	76
- Porodice Montiljo	82
- Porodica Levi	83
- Porodice Gaon	86
- Porodica Kalderon	88
- Porodice Papo	91
- Porodica Finci	93
- Porodice Alkalaj	95
- Porodice Izrael	96
- Porodice Baruh	97
- Ostale porodice Sefarada	99
- Jevreji Aškenazi	100
AŠKENAZI LJEKARI	105
Z A K L J U Č A K	111
SPISAK ILUSTRACIJA	117

UMJESTO PREDGOVORA

Poslije Jevrejske opštine Sarajeva brojčano naj snažnija je bila Jevrejska opština u Travniku. Njen postanak datira još iz vremena 1699.g. kada je Eugen Savojski bio osvojio Sarajevo. Iza velikog požara te godine počeli su neki Jevreji iz Sarajeva da sele u Travnik. Njihov dolazak je bio sve veći od vremena kada je ovaj postao vezirski grad. Spočetka su dolazile samo neke familije i pojedinci bez porodice, pa kada su se snašli i stvorili uslove za život i rad u novoj sredini, onda su doseljavali i njihovi pojedini rođaci sa porodicom. Može se slobodno reći, da su Jevreji u Travniku od svog dolaska do kobne 1941. godine živili i radili složno sa puno ljubavi i oduševljenja na uzdizanju i razvitku duhovne i materijalne kulture - prosperiteta Travnika i njegove okoline. U granicama svojih mogućnosti i sposobnosti oni su u svim akcijama davali svoj obol; zato u Travniku nije bilo antisemit-skih pojava, niti bilo kakvih akcija protiv Jevreja do pojave nacizma u staroj Jugoslaviji četrdesetih godina ovoga stoljeća.

Poslednjih dvanaest godina pred drugi svjetski rat bio sam predsjednik Jevrejske opštine u Travniku. Tada je Travnik imao 376 pripadnika Jevrejaž Od toga broja je jedva jedna desetina uspjela da se spasi od krvoločnog dušmanina Nikole Tusuna, koji je već u februaru 1942.g. javno rekao, da je "riješio židovsko pitanje". Gledao sam na svoje oči kroz suze -nemoćan- kako su od oktobra 1941. do konca januara 1942. bili odvedeni svi - stari, žene i djeca do dojenčadi - pa i teško bolesni i nepokretni. Nijednoga nisam mogao da spasim. U martu iste godine su ustaše i mene sa porodicom /roditeljima i suprugom/ odveli u logore Jasenovac i Staru Gradišku, odakle sam uspio da pobjegnem u jesen 1943.g. Cijelo vrijeme rata, pa i poslije oslobođenja, neprestano sam gušio vapaj srca u grudima, u snu i na javi oplakivao sam sve vas, moje opštinare kao i najbližu rodbinu. Ali radost, koju sam osjećao gledajući vas pojedince, povratnike, iz njemačkog zarobljeništva

i talijanskih logora sa izbeglištva, nije mogla da nadjača stvarnost i svijest, da ni vi niste zatekli skoro nikoga od porodice, pa ni domove u kojim ste rođeni i odrasli. Nastojao sam svakoga da utješim i da savjetujem kako da nastavimo borbu za goli život i budućnost.

Bilo je svakome jasno, da u gradu u kome su prvi Jevreji prije više od dvjesta godina počeli da grade gnijezda za porodice koje su rasle, ne može i neće više nijedan ostati. Nekoliko povratnika je 1948.g. iselilo u Israel, pojedini stariji su umrli, a većina je tražila i našla zaposlenje u većim cen trima prema strukama i zanimanjima. Mnogi smo ostali u Armiji da čuvamo stečenu slobodu, da obnavljamo porušenu zemlju i da pomognemo u daljoj njenoj izgradnji u bratstvu i jedinstvu svih naših naroda. Sada, trideset godina poslije oslobođenja, svi preživjeli smo već penzioneri. Prestanak redovne službe ne oslobadja nas od daljeg društvenog rada, tako dugo dok smo u stanju, treba zajedinici da koristimo.

Ja sam sa navršenom 80-om godinom života počeo da mislim i bilježim sjećanja, da tražim pisane i usmene podatke o svim našim predjima. Sastavio sam ovaj materijal za pisanje istorije Jevreja iz jugoslovenskih zemalja, posebno Jevreja Travnika. Ovo namjenjujem u prvom redu svojim preživjelim opštinarima i njihovim potomcima sa željom da to koriste u danima i prilikama, kada budu htjeli da se sjete, ili da doznaju pod kakvim su prilikama živili, radili i nestali naši predji.

Posebno sam zahvalan za pomoć koju su mi pružili u vršenju ovog mog zadatka -vjerovatno posljednjeg- preživjelim sapatnicima u ratu, Jevrejima Travnika: Braći GAON /prof. Jaki, Moši i Jerki/, dr Salomonu Konforti, apotekaru Miki Abinunu, Avramu J. Atijasu iz Splita i dr Avramu R. Atijasu u Beogradu, Miki I. Salomu u Sao Paolu, dr Jaki Kalderonu u Jerusalimu i drugim prijateljima i znancima, kao i mojim sestrama Rifki Alkalaj i Dijani Kalderon u Beogradu. Svi su mi ovi dali dragocjene podatke i podsjetili su me na lica i događaje, koje sam skoro bio zaboravio. Zahvaljujem i drugovima saradnicima iz Uprave Jevrejske opštine, posebno prijatelju prof. Avramu Pinto, koji su mi pomogli savjetima da bi ovo izdanje što bolje opremio. Isto tako najljepše zahvaljujem i drugovima iz Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i Jevrejskog istorijskog muzeja za savjete i pomoć pri ostvarenju i opremi ovog

izdanja.

Vjerujem da ovaj skroman napis ima i nedostataka; da neki pojedinci, manje ili više zaslužni i pomena vrijedni Jevreji Travnika, nisu spomenuti kao i pojedini događaji da nisu dosta vjerno i tačno prikazani. Biću svakome zahvalan ko me dobronamjerno podsjeti za koji propust ili događaj iz života njihovih predaka.

Sa ovim mojim posljednjim darom, ili uspomenom, opraštam se ujedno od vas sa vrućom željom za dalju sreću i napredak vaš i vaših potomaka; posebno za čuvanje trajnog jevrejskog identiteta i pripadnosti velikoj i vječnoj porodici

JEVREJSKOM NARODU - AM JISRAELU!

U Sarajevu, marta 1975.

Dr Josef Konforti

JEVREJI GRADA TRAVNIKA

Travnik, varošica u Centralnoj Bosni, pod brdom Vlašić postojao je po nekim neprovjerenim izvorima i prije 15. vijeka. Travnik je bio osvojen od Turaka, još prije pada Jajca 1463. To svjedoči i stara tvrđjava iznad Hendeka.*

Cijeli grad /varoš ili šehar/ leži u kotlini između brda Vlašića i Vilenice duž korita rijeke Lašve, pritoke Bosne. Ovu tada malu varošicu je u 17. stoljeću izabrao za svoju residenciju zbog čistog vazduha i bez velikih vjetrova neki boležljivi paša, namjesnik Otomanskog carstva. Sa zapada je grad zaštićen padinama Vlašića -selom Orašje sa glavnim izvorima zdrave pitke vode "BAŠ-BUNAE" a- na lijevoj strani i brežuljcima Pirota i Bojna na desnoj obali rijeke Lašve, u čije se korito slijevaju mnogi mali potoci u samome gradu. Na istočnom kraju grada kod SUMEĆA je Travnik sužen između brda Bukovice sa pećinama na lijevoj i brijege Tarabovca na desnoj strani rijeke. Zbog takvog položaja i mnogih brzih potoka, koji se kod topljenja snijega na brdima slijevaju u Lašvu, ova rijeka je nekoliko puta poplavila grad dok se korito u gradu nije regulisalo početkom 20-og stoljeća. Grad je na visini od 519 m. iznad mora.

Stanovništvo samoga grada je od vjkada bilo najvećim dijelom muslimansko, ali su od Okupacije Bosne i Hercegovine u Travnik sve više doseljavali rimokatolici-Hrvati iz okolnih naselja, najviše iz Dolca, Polja i sela Orašja. Pošto je Travnik bio okružni grad, doseljavali su i mnogi činovnici i službenici iz susjedne Hrvatske i Slavonije. Stanovnici okolnih sela i cijeloga kotara su pretežno katolici, zbog čega je prvi nadbiskup "vrhbosanski" dr Josip ŠTADLER već 1882. god. osnovao u Travniku veliko isusovačko sjemenište izgrađivši samostan sa Velikom klasičnom gimnazijom, koja je imala i pravo javnosti, ali su nastavnici bili

x/ vidi naslovnju stranu.

Jezuiti.

Srpsko-pravoslavni stanovnika je bilo malo u gradu kao i u okolnim selima. Najviše je Srba bilo na brdima Vlašića i na zapadnoj strani grada u Golešima više Turbeta. U samome gradu je do početka 20. stoljeća bilo nekoliko porodica Srba, od kojih su posebno ugledne bile slijedeće: FUFIĆI Gavriilo i Jovanka, koji su sagradili pored Pravoslavne crkve /kao zadužbinu/ dom za Osnovnu školu i za društveno-kulturne priredbe sa velikim dvorištem. Njihov nasljednik Niko Fufić, veleposjednik bez zanimanja, je umro poslije Prvog svjetskog rata. Stevo VUKOVIĆ je imao staru trgovinu metala -bakra i željeza- a ujedno i lovačkog oružja i municije, za što je imao dozvolu još od otomanske vlasti. Poslije smrti staroga Steve, ova radnja na Zitarnici nije više postojala. Inače su malobrojni Srbi starosjedioci grada bili za vrijeme Austro-Ugarske vlade većinom siromašnog stanja. Mnogi su radili u Fabrici duhana, ili su bili službenici i radnici, osim znatnog broja viših činovnika u staroj Jugoslaviji. U gradu Travniku je pred Prvi svjetski rat bilo približno toliko Srba, kao i Jevreja.

Zvanični kalendar iz 1903.g. "BOSANSKI GLASNIK" na srpsko-hrvatskom jeziku, opisao je Travnik kao okružni grad na slijedeći način: "U kotlini na obim obalama rijeke Lašve, 519 m. iznad mora, divno položen okružni grad Travnik ima 6.626 stanovnika, od kojih je 2.983 muslimana, 2.394 katolika, 801 pravoslavni i 426 izraelita /22 drugih vjeroispovjesti/. Ima Poštansko-telegrafsku stanicu

Travnik je tek od Turaka osnovan -po pamćenju je istom 1503. spomenut. On je ipak u istoriji zemlje igrao znatnu ulogu kao sjedište turskih poglavica /vezira/ Bosne. Otkada ima željezničku vezu sa Sarajevom, Bugojnom i Jajcem, postao je privredno dosta napredan grad.

Za grad i okolinu je bila od osobite važnosti zemljoradnja, trgovina konja i uzgoj ovaca, od čijeg se mlijeka siri poznati vlašićki sir. Interesantne su gradjevine, prostrani Konak, nekada residencija valije, a od 1903. g. sjedište Okružne oblasti sa lijepim baštama; Katolička crkva, Velika džamija "SULEJMANIJA" i meдресa. Isusovački kolegij sa malim muzeom, samostan časnih sestara, mezari bosanskih vezira, osobito znamenitog Ahmed-paše, koji je umro 1749.g. i tvrdjave "KASTEL", koju je po narodnoj predaji sagradio kralj Tvrtko II.

Tvrđjava je još dobro sačuvana sa lijepim izgledom na cijeli grad. /Arheolog dr Jozo Petrović je zapisao u svojoj monologiji "S arheologom kroz Travnik" 1931.g. da se je taj stari grad nekada zvao GARDUN i da ga je sagradio Tvrtković/.

Omiljene su šetnje na vrelo "BAŠBUNAR", koje opskrbljuje grad dobrom pitkom vodom, kao i šetnje na obližnje mjesto Dolac sa lijepom crkvom i katoličkom osnovnom školom, kojom upravljaju časne sestre. Ovo mjestance naseljeno je isključivo katoličkim stanovništvom. U okolini Travnika ima Zemaljski voćni rasadnik, Fabrika šibica Dolac i Fabrika duhana. Opštinski hotel "Vlašić" sa 10 soba za strance, sa velikom dvoranom i pozornicom, Opštinska bolnica i Vojna pomoćna bolnica." ---

Od civilnih i vojnih vlasti se navode: Okružna oblast, Okružni sud, državni odvjetnik, finansijski inspektor, Vojna c. i kr. Komanda mjesta, Žandarmerijska komanda i Vojna ždrebana /Hengstdepot/. Od škola su bile: Nadbiskupska velika gimnazija, Trgovačka škola, tri međrese i mejtefi, ali se nespominje i osnovna Jevrejska vjerska škola, niti Srpska osnovna škola, koje su 1903. već postojale. Od društava se spominju: Hrvatsko pjevačko društvo "VLASIĆ" i Gradsko dobrovoljno vatrogasno društvo. Dalje se opisuje okolina grada i njene znamenitosti.

OPĆINSKO VIJEĆE se sastojalo od 5 muslimana sa načelnikom, 4 katolika sa podnačelnikom, 1 pravoslavac i 1 izraeličanin /tada je bio bogati trgovac Salomon Altarac/. Okružni liječnik je bio dr Bernard Zauderer, a u Bolnici je bio primar Siegfried Schweiger i sekundarac dr Natan Bernstein. Advokati su bili Petar Mušijal i Akif-ef. Biserović. Od 68 protokoliranih radnji u Travniku bilo je 20 jevrejskih. Poslovodja Priviligovane zemaljske banke je tada bio Sigmund Weiss, a jedini travnički industrijalac je bio Samuel Feldbauer, vlasnik ciglane u Polju."

Tako je bio opisan Travnik u poluzvaničnom godišnjem kalendaru početkom 20. stoljeća. Te iste godine /1903/ je od Travnika u dva velika požara -na 3. i 10. septembra- skoro polovina izgorila. Prema opisu Sabrije Nikšića, bivšeg službenika Gradskog poglavarstva u "OSLOBODJENJU" od 1.8.1971. izgorile su onda 582 bosanske kuće, 329 sporednih zgrada, 60 dućana, 7

džamija i 1 sinagoga. Ljudskih žrtava nije bilo jer je prvi požar počeo poslije podne kada je varnica lokomotive uskotračne željeznice zapalila prve strehe u Šumeću. Tri i pol hiljade stanovnika je u ta dva četvrtka ostalo bez krova nad glavom. "Jak vjetar je prenosio plamene grede sa jednog na drugi dio grada. Trebalo je evakuisati djecu, žene i starce, koji su bježali pred najezdom vatrene stihije". Vatrogasno društvo Travnika je bilo dobro opremljeno, ali i pored pomoći drugih vatrogasnih društava iz Sarajeva, Zenice i Bugojna i pored velikog zalaganja stanovnika, požar se nije mogao savladati sve do jutarnjih sati. Ostala su mnoga zgarišta zapretna, iz kojih je slijedećeg četvrtka lo.XI -skoro u isto vrijeme- popodne ponovo buknuo požar, sada u Poturmahali. U prvom požaru su izgorile skoro sve kuće Varošulice i okolnih sokaka do Tabićmahale i Tapadžika. U tim sokacima i mahalama su stanovali skoro isključivo muslimani, a i u drugom požaru su stradale najviše muslimanske kuće.

Ogromna materijalna šteta je djelomično nadjena od Direkcije željeznica, koja je o svom trošku izgradila nekoliko stotina malih kućica od cigle na mjestima gdje su izgorile bosanske kuće, pretežno drvene šinderom pokrivene. Bio je osnovan i poseban Fond za pomoć zanatlijama i malim trgovcima, koji su poslije tri godine primili od Zemaljske vlade 500.000 zlatnih kruna na ime pomoći.

Ovim požarom izgorilo je dosta jevrejskih kuća i dućana - trgovačkih i zanatlijskih. Oni, koji su bili slabijeg imovnog stanja, prestali su da rade. Tako je prestao da radi i tiju Jakiću, stariji specijalni obučar, koji je izrađivao mestve i firale za muslimanske građane, kao i drugu obuču za žene i djecu. U Varoš ulici, gdje su bile mnoge takve radnje, izgorilo je i nekoliko trgovačkih dućana. Prestao je da radi i Jako M. Konforti, koji je imao mali dućan špece-
raja i kalufe za peglanje fesova /bosanske kape/, i još nekoliko. Nepobitno je da je poslije ovog velikog požara Travnik znatno izmjenio svoj izgled tipičnog orijentalnog šehera. Privredni karakter stanovništva - najviše Muslimana i Jevreja - se je počeo prilagođavati nastalim promjenama, pa su se onda gradili dućani bez ćefenaka. Imućniji trgovci i esnafi, tj. kožari, opančari, terzije, ćurčije i drugi, otvarali su dijelom nove dućane oko Velike džamije i na Glavnoj

ulici GAZIAGA-mahali. Bolje stojeći Jevreji su gradili sada nove kuće sa dućanima na Glavnoj ulici, koja je tako postala sve prometnija. Dućan moga djeda Juse, koji je neko vrijeme poslije očeve smrti vodila kćerka Gracija, također je izgorio u velikom požaru. Porođica sa dvjema neudatim kćerkama i malim sinom u osnovnoj školi se morala izdržavati od dućana. Poslije njene udaje, radila je još nekoliko godina i moja baka, tija Rifkula, u dućanu, koji su bili najмили na uglu Glavne ulice i Donje mahale /sa ćefencima/.

Moj otac Mojsije Konforti je odmah poslije ženidbe 1889.g. počeo raditi kao žitarski trgovac. Kupovao je u jesen i preko zime zemaljske produkte, proizvode okoline Travnika; najviše zob, ječam, pšenicu, grah i druge proizvode. Prodavao je kukuruz koji je dobavljaо iz Banata i Vojvodine seljacima, kojima je tada bila to glavna ishrana. Travnik sa okolinom je poljoprivredno bio pasivan kotar. "Zemljoradnička zadruга" je obezbjedjivala svakoga proljeća i u jesen kvalitetno sjeme ječma i pšenice i davala je to po jeftinoj cijeni na kredit, odnosno na otplatu poslije žetve. Taj posao je više godina obavljao moj otac jer je imao mašine i opremu za rešetanje i sortiranje žitarica. Od 1915. godine Gradsko poglavarstvo je odredilo, da se t.zv. "aprovizacija" gradskog /poslije i seoskog/ stanovništva vrši u trgovini Moše Konfortia. Od tada je moj otac lično sa kćerkom Dijanom vodio cjelokupno to poslovanje sa veoma komplikovanim kartama i bonovima za hranu. Skoro sve žitarice i brašno za hljeb, kao i druge namirnice /osim mesa/ moralo se je nabavljati najviše iz Mađarske.

Od približno 1906.g. otac je trgovao i brašnom za hljeb na veliko, koje je dobavljaо vagonima i prodavaо najviše pekarima-ekmekčijama. Pa ipak, sve do 1912.g. teško je sastavljao kraj s krajem, da bi prehranio i školovao šestoro djece. Najstariju kćerku Rifku je udao već 1907. u Fojnicu. Sva ostala djeca su išla još u školu. Otac je vodio tu veliku trgovinu kao poslovođja i kompanjon sarajevskog veletrgovca kožom Avrama D. Abinuna, koji medjutim nije ulagao nikakav obrtni kapital za ovu radnju, nego je bio samo "garant", tj. jamac u Zemaljskoj banci za kredite. Zbog toga je radnja išla pod firmom tog trgovca, a čistu zaradu su dijelili na pola. Od jeseni 1912.g. otac se osamostalio kao trgovac i onda je tek toliko zaradio, da je bio kupio kuću, koju je poslije rata morao da proda.

Cijelu aprovizaciju za vrijeme rata je morao voditi kao poslovođa uz minimalne plate za sebe i kćerku Dijanu samo zato, da bi bio oslobođen od vojske. Po svršetku rata bila mu je radnja opljačkana i obijena željezna kasa u kojoj je držao majčin nakit /"frontera", bisernu ogrlicu i druge zlatnine/.

Poslije prvog svjetskog rata, opet bez kapitala i bilo kakve imovine, nije mogao voditi samostalno nikakvu trgovinu. Opet je morao tražiti nekog garanta. Sada je to bio njegov pašenog Izidor Musafija, veletrgovac konfekcije u Sarajevu, koji je takodjer za potpisanu mjenicu uzimao od oca polovinu čiste zarade. Ta zarada nije mogla biti znatna i zbog toga, što su kamati za bankovne kredite bili onda vrlo visoki /više od 20%/. Po završetku rata je otac udao dvije kćerke, a istovremeno sam ja studirao medicinu u Beču. Poslije udaje najmlađe kćerke Tilde /1923/, koja je još i pomagala u trgovini, moj otac nije bio više u stanju da privredjuje. Mladji brat Isak je bio kod sestre Regine Drutter u Šibeniku jer je vidio, da u Travniku ne može sa ocem da radi bez kapitala. Preuzeo je u Šibeniku jednu drogeriju koju je zet Salomon Drutter kupio od Italijana. Ja sam se oženio poslije promocije jula 1922.g. i ostao sam do ljeta 1924. na kliničkoj praksi u Beču. Kada sam se vratio kući i završio pripravnički staž u Državnoj bolnici u Sarajevu, zaposlio sam se od 1. maja 1925. po želji roditelja u Travniku prihvativši ponudjenu mi službu ljekara-činovnika Okružnog ureda za socijalno osiguranje radnika i namještenika.

Rodbina moga oca^x takodjer nije mnogo bolje prošla ni za vrijeme, ni poslje rata. Dvije njegove sestre su udajom i vlastitim radom u trgovini bile nešto bolje situirane. Jedna je dugo živila u Fojnici kod Kiseljaka, a druga je u Travniku obudovila rano u ratu 1917. god. i ostala je sa dvoje male djece u trgovini mješovite robe. Druge dvije sestre su gore prošle, a najmladji brat očev - Zadik je poslje rata na povratku iz vojske teško sastavljao kraj s krajem. Bio je trgovac špeceraja, a onda je držao kantu u Pilani na Turbetu i Gostilju, a kasnije i na Sebešiću u dubokoj šumi. Tu je radio sa suprugom i teže fizičke poslove sve do 1941. kada je odveden od ustaša u Jasenovac,

x/ vidi genealogiju porodice Konforti na _____ strani.

a supruga Blanka je čudom uspjela pobjeći preko Dalmacije u Italiju, gdje je bio već pobjegao njen sin Buki /Josef Konforti/ i sada živi skupa u Israelu - Givat Shmuelu. Od moje šire porodice iz Travnika jedino se ona spasila. Moji vlastiti roditelji, moja supruga Elza, tetka Gracija Pinto i njena kćerka sa mužem i dvoje djece, kao i kćerka strica Zadika - Renka - svi su stradali u ustaškim logorima. Ja sam se također spasio od ustaškog zatočenja bijegom i to jedino zato što sam ljekar, pa su me ustaše trebale kao i druge stručnjake i zanatlije. Osim spomenutog mog rodjaka Bukia preživio je rat i drugi rodjak po očevoj sestri Luni Stockhammer, koji se također zove Josef /sada Stokić/, a spasio se u njemačkom zarobljeništvu /kao rez. oficir bivše jugoslovenske armije/. Moj rodjeni mlađji brat Isak je umro 1925.g. od teške srčane bolesti neoženjen. Najmlađja sestra Tilda Musafija odvedena je sa mužem Isakom od Nijemaca iz Splita 1943. u Beograd, gdje su ubijeni na Banjici. Od njih je ostala jedina kćerka Nina udata Vrdoljak. Ima dva sina i muža ing. šumarstva. Ostale tri sestre su preživile rat sa djecom, koja su većinom bila u partizanskim jedinicama. Samo je najstariji nećak ing. Leon Alkalaj bio u njemačkom zarobljeništvu kao rez. oficir, odakle se vratio 1945.g. Njegov brat Mario Alkalaj je 1943. u NOV bio teško ranjen, sada živi kao vojni ratni invalid u Ljubljani, oženjen ima sina i kćerku. Treći brat Joško je kao partizanski pionir, kasnije poslan u SSSR na školovanje i vratio se 1949. i kao jugoslavenski oficir završio filozofski fakultet, sada je stručni rukovodilac jugoslovenskog turizma u Beogradu. Sestra Regina i njen drug Salomon Drutter su umrli poslije rata, a njihova djeca Ela i Isak /Braco/ žive sada u Zegrebu, gdje je Isak Drutter sada guverner Narodne banke SR Hrvatske. Oženjen je, ima kćerku, a Ela udata Kobol ima dvije kćerke. Sestra Dijana, udova prof. Kalderona Salomona ima također kćerku i sina ing. dr Davida, sada mašinski inženjer u Londonu, također oženjen ima dva sina, a sestra Lora ima dvije kćerke, živi u Luganu u Švajcarskoj. Jedino kćerka mlađe starije sestre Rifke - Klara - nije se udala. Ona je također bila u NOR-u i u NOB-i od 1941. godine kada je sa majkom pobjegla u Split i stupila u Partiju.

Sada više od travničke porodice Konforti ne živi u Travniku nitko i vjerujem, da u tome gradu ne-

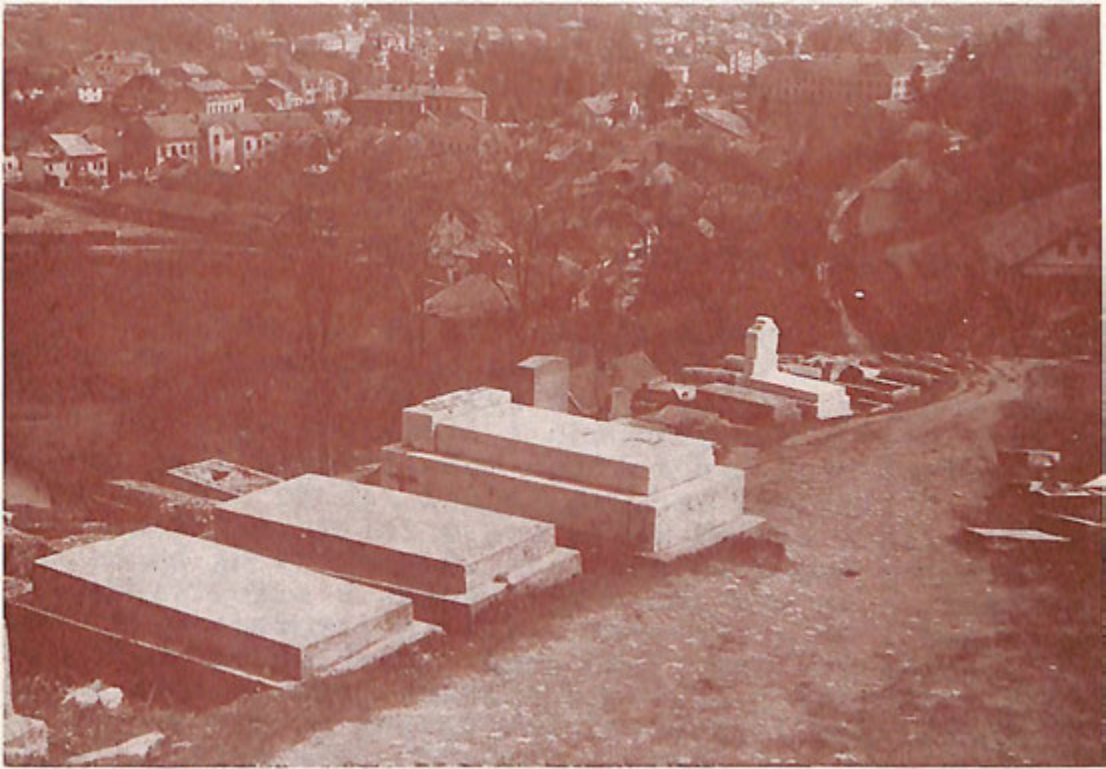
1.

2.

3.

4.

će nikada više postojati jevrejska opština.

PRVI JEVREJI U TRAVNIKU

Kada su prvi Jevreji doselili i nastanili se u Travniku ne može se sa sigurnošću ustanoviti jer ne postoje vjerodostojni zapisani podaci. Sve što je bilo u Jevrejskoj opštini odnijeli su i uništili ustaše. Istoričar Hamdija KRESELJAKOVIĆ piše u svojoj monografiji "Esnafi i obrt u Bosni i Hercegovini" da je broj stanovnika grada Travnika znatno bio porasao od 1699. godine. Poslije katastrofalnog požara u Sarajevu 1697. godine koji je prouzrokovao Eugen SAVOJSKI, pojavljuju se u Travniku uz muslimane i druge konfesije: kršćani i Jevreji. Do kraja 17-og stoljeća su stanovali u gradu samo muslimani. Prema tome se može zaključiti, da su prvi Jevreji došli u Travnik krajem 17. stoljeća.

Prema popisu stanovnika Bosne i Hercegovine od 15. juna 1879. /prve godine poslije Okupacije/ u Travniku je bilo 374 Jevreja. Vjerojatno je, da ih je bilo nešto više zbog toga, jer su neki bili tada upisani kao pripadnici sarajevske jevrejske opštine, a radili su i boravili u Travniku. Osim toga, žensku djecu nisu prvi popisivači unosili po imenu, nego samo po broju koji je starješina porodice navodio. Ovi su iz straha da će porez i drugi namet biti odredjen i po broju članova porodice, prijavljivali namjerno manji broj ženske djece, dok su mušku morali prijaviti po imenu radi t.zv. "nufusa", tj. matične knjige vojnih obveznika.

Sjećam se, da su stariji Jevreji Travnika govorili, da su najstarije porodice bile: MAESTRO, ALTARAC, KONFORTI i SALOM. Prve dvije su bile poznate kao zanatlije, najviše limari i obučari, dok su Konforti i Salomi bili trgovci. Moj pradjed ham-Mošé Konforti i njegov nešto mlađji rođjak Jeruham Konforti bili su veoma pobožni i agilni u poslovima Kolela i Kal-kadoša. Moj pradjed je krajem 19. stoljeća sa mojom prababom tija-Rahel iselio u Jerušalajim -kao što su i drugi pobožniji u starosti selili u "svetu zemlju". Ondje je iste godine po dolasku i umro na 1. dan Roš-ašana. Njegova žena se onda vratila sinovima u Travnik i živila je još oko 20 godina /preživjevši i moga djeda Josefa/, njenog sina. Stariji Jevreji Travnika su mi

pričali još dok sam bio dječak, da je moj pradjed Moše i moj djed Josef Konforti bili vrlo cijenjeni članovi Kolela, često gabajim Kal-kadoša, pa su ih poštivali i nejevreji kao valjane i sposobne trgovce. Djed gazda Juso je bio trgovac manufakturne robe pretežno za seljake. Glavni artikli trgovine su bili pamuk za tkanje beza i tankog platna. Zatim, fabrička platna -basmе- za dimije, ali je držao i svilene tkanine, šalove i čohe, gajtane i marame zv. "šamije", kao i fesove, koje su do prvog svjetskog rata nosili i nemuslimani, pa i Jevreji.

Toliko o mojim predjima i široj porodici, koji su bili većinom rođeni još prošlog stoljeća. Moja majka Sara, rođena Maestro-Perić je bila rođena Sarajka. Udala se je mlada kao i otac što se oženio prije vojnog roka. Ja sam rođen ljeti 1893. i po onome što sam doznao od starijih do prvog svjetskog rata, travnička jevrejska zajednica je tada bila iza sarajevske najveća u Bosni. Prvi templ "Kalkadoš" gradjen je početkom 19. stoljeća. Do tada je bila provizorna bogomolja u stanovima bogatijih Jevreja. Interesantna je i bez dvojbe istinita priča o tome kako je ovaj prvi templ u Travniku izgradjen. O tome sam pisao 1966.g. i u "Spomenici" povodom proslave 400-godišnjice dolaska prvih Jevreja u Sarajevo i Bosnu. Kao opšta "micva" tj. dobro i boguugodno djelo, a po odredbi Kolela i glavnog sveštenika-hahama, svi su muškarci iznad 13 godina morali pri gradnji templa ljeti radnim danima između "minha i arvit" po 3-4 sata da rade na gradjevini. Prenosili su gradjevinski materijal i obavljali druge radove po traženju zidara i dundžera. Tako su najveći dio pomoćnih radova obavili sami članovi opštine na dobrovoljnoj bazi pod nadzorom haham i templ je bio izgradjen između praznika Pesah i Roš-ašana. To je bila samo jedna prizemna dvorana oko 150 m² površine sa galerijama na spratu s obje strane za žene tzv. "znogita". Temelji su postavljeni od kamena i kreća, a okolni zidovi iznad sokla od tesanog kamena su zidani od čerpiča /na sunču sušene nepečene cigle/. Krov je poslije velikog travničkog požara ipak postavljen od crijepa. Podovi prizemlja i galerije su pravljene od jelovih dasaka, prozori i vrata od borovine, dok je glavna ulazna kapija bila od hrastovog drveta. Poseban ulaz sa stepeništem za galeriju za žene je bio izvana, ali se moglo od stepeništa ući posebnim malim vratima

u templ. Vrlo važan je bio unutarjni uređaj i namještaj templa. Na pročelju uzidana škrinja za svitke to-re "Il Ehal" i uzvišeno postolje "la Teva" za predmolitelje i rabina na sredini dvorane je bilo opkoljeno sa 4 reda fiksnih sjedala od hrastovine, koja su se pred Novu godinu prodavala za tekuću godinu. Isto tako i sjedala za žene u galeriji su se prodavala na licitaciji javno u templu. Najotmenija sjedala su bila svakako s jedne i druge strane Ehala.

Za taj jedini templ u Travniku je bilo kupljeno podesno zemljište -odvojeno od drugih stambenih zgrada- ulice Poturmahale, pored koje je bila sagrađena i zgrada za elementarnu vjersku obuku djece zv. "maldarim", u kojoj je bio i stan za vjeroučitelja /rubia/, a kasnije i za drugo osoblje templa. Za tadašnje prilike i svrhe ove prostorije su mogle da zadovolje za molitve i sve vjerske obrede. Kasnije, za vrijeme Austro-Ugarske, bila je izgrađjena pored ovog templa štreka za uskotračnu željezničku prugu. Pored templa je proticao mali potočić, nad kojim su vjernici svake godine na Roš-ašana vršili poseban obred sa molitvama za okajanje grijeha -neke vrste ispovjedi- pri čemu su formalno i simbolično molitelji "istresali" grijeha sa sebe u tekući potok. Ta zgrada templa postoji još i danas, ali je od Pesaha 1941.g. prestala da se koristi kao bogomolja. Ustaše su istoga proljeća iz templa odnijeli sve tera-svitke sa mnogobrojnim ornatima istorijske vrijednosti i predali ih Jezuitskom muzeu, odakle su poslije Oslobođenja preuzeti i sada su imovina jevrejskog templa Sarajeva.* Jedan dio je predat Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

U XIX stoljeću prije Okupacije živilo je u Travniku /po Jukiću/ 50 porodica Jevreja. U vremenu vezirata su trgovci živili dosta dobro. Nekoliko dobro situiranih trgovaca manafakturom dobavljali su robu tovarima na veliko iz Sarajeva, ili iz dalmatinskih gradova Splita, Dubrovnika, pa i Venecije, dok se kolonijalna roba uvozila pretežno iz Trsta i drugih luka sjevernog Jadrana preko Bosanske Krajine /Bihaća, Ključa i Jajca/. Travnik je bio prometan grad, jer su karavani konja sa samarima išli iz Travnika preko Kupresa i Livna za Split, a preko Jajca i Krajine za Trst. Putevi su većinom bili kaldrmisani okruglim kamenom iz rijeke. Do sredine XIX stoljeća je u Travniku bila i
x/ vidi priložene fotografije.

carinarnica, t.zv. "džumrukana", osobito za robu koja se uvozila tovarima za Sarajevo. Džumrukčije su bili naročito sposobni poznavaoči kvaliteta i cijena raznovrsne robe. Ali, to nisu bili stručni namještenici, nego se je džumruk prodavao od zemaljske vlasti /valije/. Neki Jevreji u Travniku bavili su se i tim poslom. Stariji su poslije Okupacije pričali, da je to bio nekada unosan, ali i vrlo rizikantan posao. Zakupnik carine je paušalno plaćao pogodjenu visinu novca i time je bio ovlašten, da naplaćuje od uvoznika džumruk po određenoj taksi. Nikada se, međjutim, nije znalo koliko će se koje robe uvesti iz koga kraja kroz Travnik. Na sličan način se je prodavala i naplaćivala t.zv. maltarina za uvoz iz sela u grad /današnja uvoznina/. Transportovanje, zapravo prenošenje uvezene robe je svakako mnogo više stajalo, nego sam džumruk. To je bilo pojmljivo ako se zna, da je dobar teretni-tovarni konj mogao prenositi najviše 100 kg /oko 70 oka/ robe najviše 80 km dnevno. Prenos karavanom iz Splita do Travnika preko Livna trajao je tri dana, a više od jednog dana od Travnika do Sarajeva. Ovi troškovi su znatno utjecali na cijene t.zv. kabaste robe kao što su bili pamuk i pamučna platna. Pamuk je za seosku nošnju bila glavna sirovinaska roba, od koje su žene same sebi tkale bez na običnom primitivnom drvenom stanu. Pamuk za tkanje je bio običan ili upreden, a prodavao se je po težini na oke. Od takve tkanine, koja se kuvanjem prala i bijelila, šila se je glavna seoska /ljetna i zimska/ odjeća. Na sličan način su seljaci sebi izradjivali i opanke od govedje kože, koju su sami izradjivali i rezali komade za potplatu. Pošto su neki seljaci izradjivali i gunjeve, kao i čebad od obične ovčije vune, primitivni seljaci su kupovali fabričke tkanine i druge dijelove odjeće i obuće samo za svetkovine, za crkvu ili za ženidbu i udaju. Konkurencije među trgovcima je bilo i onda, ali je siguran uspjeh u trgovini ovisio i od umješnosti i sposobnosti trgovca -više, nego od obične "sreće", molitve i sedake /milostinje koju su davali/, kako su sujevjerni govorili. Pod takvim okolnostima su živili i zaradjivali svoj hljeb Jevreji malotrgovci u provinciji, pa i u Travniku. Samo su jedan ili dva trgovca -bogatiji- mogli kupovati robu jeftinije nego drugi, koji su robu uzimali na kredit od sarajevskih veletrgovaca.

Zanatlije su bez dvojbe mnogo teže zaradjiva-

li svoj nasušni hljeb. Dok su trgovci mogli tada sjediti u trgovini na šiltetu /jastuku/ od zore do mraka, zanatlija je često morao i noću da sa svijećom ili petrolejkom u zatvorenoj radnji ili u stanu, da posvršava poručene poslove na vrijeme. Zato se i pjevalo, da je u "terzije tanka igla-tanka i pogača", a "u obućara - poderana cipela". Pa i pored toga, u prvim decenijama iza Okupacije život je bio zabavniji i zadovoljniji, manje brižan nego kasnije kada su željeznice i fижakeri prevozili "gazde i fukaru". Vrijeme kao potrošno dobro je bilo jeftino, pa su esnafi i trgovci u čaršiji govorili, da je zarada ili ušteda bila "za sto godina - sto groša". Bosanska kuća, koju su do Okupacije gradili dundžeri, stajala je najviše 100 dukata, tj. 1000 zlatnih kruna, pa se je i to često zajmovima /bankovnim kreditima/, ili prodajom svadbenog nakita, moglo ostvariti da se ne bi morala kirija plaćati.

Od početka XX stoljeća život i rad stanovnika Travnika je ipak postajao živahniji. Promet je bio sve veći i zato, što je seljak mogao i svoje proizvode bolje da zamenjuje za industrijsku robu i za pomagala koja sve više postaju potrebna, kao i usluge modernog zanatstva, n.pr. za zaprežna kola, zemljoradnički alat, prvi strojevi i sl.

Sposobnost, promućurnost i osobito dovitljivost Jevreja trgovaca je dolazila sve više do izražaja. Isto tako i obrtnici-zanatlije, po uzoru iz prečanskih krajeva, sve su se više "modernizirali" i osposobljavali u svojim strukama - stolari pokućstva, modni obućari, bravari-tokari itd. a kasnije i finiji zanati, štamparije, draguljari i sl. Od travničkih Jevreja-zanatlija bili su još za vrijeme Austro-Ugarske na glasu: Isak ATIJAS /Jude/ kao fini mehaničar bravar, koji je izumio u onom vremenu /početkom XX stoljeća/ posebnu vrstu brave za čelične kase, koja se nije mogla nikako otvoriti bez pravog ključa ili obijanjem. Pošto izumitelju nisu dali patent za izum koji je stručna komisija bila priznala, tražio je priliku i iselio je naprije u Beč, a kasnije u Ameriku, gdje je odlično radio i zaradjivao. Njegova porodica živi i sada u SAD. Drugi stručnjak je bio DUDO, Leon FINCI /Saloma/, modni obućar, koji je naučio zanat od jednog obućara Madjara, kod koga je bio šegrt kao i njegov mlađji brat SUBOTA - Sabetaj Finci. Kod tog Madjara je Dudo izučio zanat, pa je onda nekoliko godina radio samostalno u Travniku. Išlo mu je vr-

lo dobro, a kada se oženio, iselio je u Sarajevo, gdje je bio specijalista za žensku modnu obuću.

Prije prvog svjetskog rata bilo je u Travniku i drugih sposobnih majstora, zanatlija raznih struka. Prvi i jedini Jevrej-in-kujundžija je bio Eliezer PAPO, otac Hajima brijača, koji je kasnije imao čuvenu delikatesnu radnju "PAPO" u Travniku. Sa ocem Eliezerom u malom dućančiću sa čefenkom radio je i stariji njegov sin Isak, koji je od oca i naučio zanat. Izradjivali su razne nakite od srebra i zlata, najviše prstenje, narukvice, zv. belenzuke, džerdane, tepeluke tj. nakit na tjemenu glave udate žene i razne filigramske umjetne predmete. Stari Eliezer je bio pobožan i vršio je mnoge dužnosti i obrede u templu. Bio je i moel /obrezivao je jevrejsku mušku djecu/. Na Roš-ašana i Kipur je redovno pomagao hazanu i rabinu u molitvama, jer je imao jak glas. Osobito je to preimućstvo koristio na Simhat-tora, kada se je natjecao sa starim šamasom Isakom Maestrom sa defom /tamburin/ prigodnim pjesmama kao i plesom ispred povorke nosioca sefera /svitaka/, koja je obilazila teva dok se je obred izvršio. Pri toj dužnosti se je redovno mnogo zamarao i znojio. Njegov sin Isak je poslje očeve smrti slabije radio još nekoliko godina, jer je taj posao išao sve slabije, pa je prestao raditi kada su kćerke počele privredjivati. Jedna je bila krojačica, a druga službenica u srezu.

Limari

Porodice MAESTRO i ALTARAC su bile takodjer veoma poznate još prije okupacije. Stari Isak Altarac krajem prošlog i početkom XX stoljeća je kao limar obavljao skoro sve veće limarske poslove na gradjevina-ma do januara 1942.g. kada je odveden od ustaša i ubijen u Jasenovcu. Ovaj osobito sposoban i smion radnik je opravljao minarete velikih džamija bez ikakvih skela. Penjao se pomoću užeta na vrhove tornjeva džamije ili crkve. Inače je kao gradjevinski limar najviše izradjivao i postavljao oluke i simsove na novogradnjama, ili je opravljao iste. Njegov sin Avram, takodjer limar, stradao je u poslu padom sa krova templu. Povrijedio je kičmu i podlegao je komplikacijama koje su nastale, jer je bio oduzet donji dio tijela.

Drugi limar Šua Altarac je izradjivao kvalitetne peći i šporete t.zv. sanduklije od crnog pleha. U radnji je pravio oluke, dimnjake, razno posudje od

pocinkanog lima, džezve, pržune za kafu, kante i dr. Bio je vrlo pošten i savjestan radnik-zanatlija. I on je stradao u ustaškom logoru Jasenovac, a sin jedinac BERTC je poginuo kao partizan u borbi sa Nijemcima i ustašama u Dalmaciji poslije kapitulacije faš. Italije.

Sinovi dugogodišnjeg šamasa /podvornika/ Isaka MAESTRA -Moše i Josef- su bili kao i otac limari, najprije u Travniku, onda su kao takvi i vodoinstalateri odselili u Sarajevo. Jedan unuk starog šamasa - Leon Maestro- je bio u Jasenovcu, odakle se je spasio sa zadnjom grupom zatočenika, koja je goloruka napala ustaše pred likvidacijom logora na 22. aprila 1945. i ranjen je pobjegao u šumu. Pisao je i on svoja sjećanja o Jasenovcu.

Obućari

U Travniku je i prije okupacije bilo raznih obućara i t.zv. kundurdžija. Jedan od specijalista za muslimansku gradsku obuću je bio svima poznat pod imenom JAKIĆU Atijas, koji je radio do velikog požara 1903.g. kada mu je dućan izgorio. Braća GAON -Avram i Isak su bili najpoznatiji cipelari Donje čaršije od početka XX stoljeća kao majstori stručnjaci za izradu jakih cipela za radnike i seljake. Najstariji Avramov sin -SALOMON je bio takodjer obućar kao i otac, a kasnije je bio šamas templa. Stradao je i on u Jasenovcu.

Krojači-terzije

Ovim takodjer starim zanatom se je bavila pretežno porodica ATIJAS. David /Jude/ Atijas i njegovi sinovi Jako i Mošo su bili terzije, tj. krojači za bosansku nošnju pretežno seosku. Terzije su šili najviše rukom sjedeći na drvenom podu prekrivenom ponjavom ili starim ćilimom. Kasnije su i oni morali da šiju Singerovom mašinom. Poslije rata su većinom prekrajali vojne mondure i šinjela za seoske kapute i kabaniće -jer je roba starih šinjela bila topla. Nažalost, stari otac David, veoma pošten i pobožan, kao i sin Jako su odvedeni i ubijeni u Jasenovcu kao i ostala porodica. Drugi sin Mošo je odveden u njemačko zarobljeništvo kao vojnik, odakle se nije vratio. Prije i poslije okupacije Bosne je navodno bilo još nekoliko krojača, koji su pomrli, a nekoliko mladjih naučnika

i kalfi su iselili u veća mjesta, jedan čak u Pariz /Mosko SALOM/.

Pojedinaca zanatlija i drugih struka je bilo bravara i stolara, jedan Gaon je izučio i opančarski zanat; brijača i frizerki je bilo nekoliko, ali nijedan nije trajno ostao pri zanatu. Većinom su kao pismeni i promućurniji građani već u mladosti nalazili unosnije poslove. Krojačice i frizerke su se poudavale, malo koja se je trajno bavila zanatom.

O trgovcima, kojih je bilo više nego zanatlija u svim epohama, biće kasnije govora u odjelku "POPULACIJA". Početkom ovoga stoljeća je bilo u Travniku najviše 4-5 bolje stojećih trgovaca. Svi su ostali bili većinom srednjeg imovnog stanja i sposobnosti da bi mogli proširiti svoje trgovine, odnosno da ne bi morali nabavljati robu od veletrgovaca iz Sarajeva. Mnogi mlađji trgovci su kušali da otvore veću trgovinu, ali većinom nisu uspjeli ne samo zbog toga, što nisu bili sposobni trgovci kao što su bili sposobni trgovački pomoćnici, nego zbog nedostatka obrtnog kapitala, da bi mogli davati robu i na veresiju /kredit/. Samo nekim je ipak to pošlo za rukom, pa su zaradili nešto više od "sto groša -za sto godina". Općenito su mlađji trgovci teško izlazili na kraj vjerovatno i zbog drugih neprilika tj. društveno-političkih, zbog jake konkurencije industrije, zadrugarstva i sl. Prvi svjetski rat je ipak donio znatne promjene ne samo trgovcima, koji su morali ići u vojsku /u ratu/, nego i onim koji za vrijeme rata nisu mogli dobiti robu -osobito za ishranu. Trgovci špeceraja i kolonijalne robe su vrlo slabo radili za vrijeme rata, a tekstilci su većinom prodavali šta su još imali u radnji, ili što su eventualno mogli nabaviti od veletrgovaca.

Socijalna struktura

Prema tome, socijalna struktura travničkih Jevreja je ostala od njihovog dolaska do skoro prvog svjetskog rata nepromijenjena. Ipak su malotrgovci i zanatlije izdržavali po nekoliko službenika u vjeroispovjednoj opštini. Od okupacije su počeli da dolaze u Travnik i Aškenazi, većinom kao gostioničari, a manje je bilo trgovaca i drugih slobodnih profesija. Najveći broj Aškenaza u Travniku bili su do 1918.g. viši službenici-činovnici sa fakultetskom spremom: ljekari,

pravници, inženjeri, geometri, šumari i drugi.

Imovno stanje starosjedilaca-Sefarada je bilo općenito srednje, tj. takvo da je rijetko koji mogao "luksuznije" da živi. Osim nekoliko bogatijih trgovaca, svaki je bio zadovoljan, pa i sretan, ako je mogao sagraditi ili kupiti kuću za stan i eventualno trgovinu. Zanatlije su se zadovoljavali i sa manjom bosanskom kućicom, a činovnici su skoro svi stanovali "pod kirijom" koja je obično iznašala $1/4$ do $1/3$ ličnog dohotka /plate/. Prirodno, činovnici Aškenazi nisu ni nastojali u provinciji da grade stanove zbog čestih premještaja, a nisu se ni osjećali autohtonim građanima. No ipak, ovi doseljeni Jevreji mnogo su doprinijeli za opštu emancipaciju i kulturu ne samo Sefarada, nego i nejevrejskog stanovništva.

Vidne promjene su nastale poslije prvog svjetskog rata. Onda je školovanjem djece i zapošljavanjem omladine bilo omogućeno zbrinjavanje porodice, koja je slabo privredjivala. Ne samo muška djeca, nego i djevojčice po završetku srednje škole /sadašnje osmo-ljetke/, morale su tražiti zaposlenje u raznim ustanovama kao pisarice i srednjestručno osoblje, ili u ženskim zanatima, najviše kao krojačice, frizerke ili trgovačke pomoćnice.

NACIONALNO BUDJENJE

Do kraja XIX stoljeća približno, ne samo odgoj djece i omladine, nego i sam život odraslih Jevreja Travnika, kao i njihov društveni poredak, zasnivao se je još na patrijarhalnoj i religioznoj bazi. Samo muška djeca su morala ići u "maldar" već od šeste godine. U toj elementarnoj školi za religiozno vaspitanje učila su djeca prije i poslije podne čitati od "Alef-bet" svakodnevne molitve, kasnije i molitve velikih praznika, a na kraju su učili čitati i perasha t. zv. mekanom /naglašavanjem/. To školovanje u "maldaru" trajalo je po 4-5 godina. Poslije ovakve nastave prije okupacije, mladići su pred "Bar-micvom" /komplir minjan/ učili najviše od oca, ili posebnog učitelja, da računaju -najviše sabirati, oduzimati i nešto množiti. Druge predmete, pa i čitanje i pisanje latinicom ili ćirilicom, učila su samo ona djeca, koju su podučavali posebni učitelji -Hrvati ili Srbi- sve dok iza okupacije nisu bile otvorene osnovne škole. Samo pojedine mladiće pobožnijih i bolje situiranih Jevreja Travnika slali su očevi u Sarajevo u Srednju vjersku školu zvanu "La Leha". U toj školi kod nastavnika rabina, ili hahamim, mladići su se pripremali - obično do ženidbe- za svešteničko zvanje, pa i za hahama.

Većim dijelom su djeca poslije "minjana" morala već da pomažu ocu u trgovini, ili da uče zanat takodjer obično očev, ili kod rodjaka. Pedesetih godina prošlog stoljeća /po I. Jukiću: Zemljopis i povjesnica Bosne, Zagreb 1891.s.23/, bile su u Travniku već otvorene dvije osnovne škole: katoličkih sestara u Dolcu i u Travniku, jedna opšta Narodna osnovna škola i jedna Srpska osnovna škola -zadužbina Gavriila i Jovanke Fufić- za srpsku djecu. Trgovačka škola je otvorena tek 1896. godine, a jezuitska Velika klasična gimnazija sa sjemeništem i konviktom je bila otvorena već 1882. godine. Tu školu je pohađjalo samo nekoliko jevrejskih mladića. Moj otac /rođen 1870/ je pričao, da je on bio završio tek dva razreda Osnovne škole u

Dolcu kada je njegov otac jedva dozvolio da ide sa Bokorom Salomom u tu novu školu. Primili su ih i bez 4. razreda osnovne škole, jer su bili "veliki" i znali su dobro računati i čitati. Nisu išli više od dva razreda u gimnaziju. Roditelji su ih povukli, da uče i pomažu u trgovini, a moj otac se poslje 5 godina već i oženio.

Pod takvim okolnostima i nazorima naših dje-
dova glavna zabava i razonoda omladine oba pola bila je pretežno na sijelima u roditeljskim domovima sa igrama fildžana i zaloga. Kola su igrali samo u dvorištu i na izletima. Roditelji su odgajali kćerke u prvom redu, da budu dobre kućanice i da znaju dobro kuvati /kao majke/. Tek kasnije, za vrijeme Austro-Ugarske, bogatiji trgovci su počeli slati i kćerke u srednje škole u Sarajevo i u penzionate većih gradova -u Beč, Trst, Budimpeštu, ili u Zagreb. Glavna briga oca je svakako bila, da kćerku dobro uda, da joj nadje "dobru i sigurnu" partiju! Za to je redovno trebalo spremiti dobar "miraz" sa opremom. Ljepše i bolje školovane jevrejske djevojke sa dobrim mirazom, brže su se udavale, a siromašnije teže. Od zadnjih decenija XIX stoljeća mnogo se je djevojaka i momaka iz Travnika ženilo iz Sarajeva i drugih mjesta Bosne i Hercegovine.

Početkom XX stoljeća bili su u Travniku već napredniji omladinci, koji su čitajući vijesti o aferi Drajfusa, španjolske romanse i druga istorijska, pretežno literarna djela, postali pobornici i pokretači tada već nastale cionističke ideologije. Poslje Prvog cionističkog kongresa ime Teodora HERCLA je bilo poznato u svakoj jevrejskoj kući, svakome dječaku. Danci -pretežno Trgovačke škole- /gimnazijalaca je onda bilo malo/ i trgovački pomoćnici i obrtnici su bili oni, koji su se okupljali uz tamburicu Moše Jakića, ili na sijelima sa omladinkama. Zabavljali su se pjevanjem, šaljivim igrama i čitanjem novela i deklamiranjem španjolskih romansi iz života Sefarada u Spaniji. Sjećam se da sam kao učenik osnovne škole jednom kradomice iz susjedne sobe slušao čitanje jednog igrokaza "La ermoza Rahel", koji su onda sastavili i obradjivali kao dramu vršnjaci Moše D. Gaon i moj stric Zadik J. Konforti u namjeri da je prikažu sa diletantima na jednoj prigodnoj zabavi. Hajim PAPO je tada učio brijačko-frizerski zanat kod Jakića, pa se i on već aktivno uključio u to društvo jer je imao lijep rukopis i pisao je

uloge diletantima. Prigodom Purima i drugih svečano-
sti ovi omladinci, pa i mi osnovci, sakupljali smo
priloge t.zv. "bolsas" /t.j. kese/ za razna dobrotvor-
na društva i za siromašne porodice. Mi smo kao djeca
na Purim nosili prijateljima naših otaca t.zv. "pla-
tikos di Purim" kao "šlahmones" pošto bi mi dobro na-
učili citat iz megile "ušloah manot iš lereu"! Uz za-
mjenu nekog jela, najviše kolača iz pokrivenog tanju-
rića, mi bi dobili posebno koji kolač ili naranču, ali
novac mi nismo smjeli primiti. Kao odrasliji učenici
smo se ponosili kada bi nas odredili da vršimo koje
dobrotvorne funkcije. Na Pesah i Šavuot smo u templu
iza minha pjevali "Sir aširim" i "Vaji bime šefoh ašo-
fetim" /legendu o RUT/ na hebrejskom i u prijevodu na
španjolskom jeziku.

Dolaskom "modernog" vjeroučitelja iz Bugar-
ske, gospodina profesora Sabetaja DJAINA, spomenute
omladinske zabave i akcije koje su više-manje bile
već tradicionalne, dobile su novi, mnogo življi i sve-
obuhvatniji značaj ne samo za nacionalni, nego i za
opšte obrazovni i kulturni jevrejski život na društve-
noj bazi. Sinjor Djain je odmah početkom školske godi-
ne 1904/05 za nas jevrejsku djecu osnovnih škola zave-
o "Školu vjeronauke", u kojoj je bilo oko deset pred-
meta. Subota i nedelja su bili obavezni dani vjeronā-
uke. Glavni predmet nije više bio -kao do tada- čita-
nje molitvi i tore, nego učenje hebrejskog jezika, či-
tanje i pisanje hebrejskog štampanog i kurzivnog pis-
ma i lakog konverziranja sastavljanjem manjih rečeni-
ca sa naučenim hebrejskim riječima. Za starije je bio
važan predmet "dik-duk" tj. gramatika, a imali smo i
dva udžbenika "Safa berura" i "Sfat amenu". Osim toga
smo čitali i učili istoriju Jevreja, a bilo je obli-
gatno i pjevanje. Krajem školske godine je bio ispit
/javni pred roditeljima/ i dobivali smo svjedodžbe sa
ocjenama. Nažalost, tako vanredna živa i korisna vje-
ronauka nije dugo trajala; samo dvije godine, jer je
profesor Djain onda otišao u Sarajevo. Stariji i oso-
bito pobožni Jevreji travničke općine nisu rado gleda-
li ovu "novinu", zapravo "revoluciju" u odgoju djece
i omladine iz više razloga, što smo mi djeca mnogo
kasnije mogli da shvatimo. Naime, mladi profesor Dja-
in, iako već oženjen sa malim djetetom /zvala se je
Todorina/ bio je visok, lijep i impozantan, a dužnost
mu nije bila samo nastavička, nego je bio i "hazan" -

predmolitelj u templu. Bio je vrlo druželjubiv i volio je zabavu. Već prve zime je sa svojim učenicima organizovao i održao nekoliko diletantskih predstava istorijskog sadržaja, "Car Salomon i carica Šulamit". Kasnije sa omladinom bile su priredjene i veće drame i tragedije kao što su bili ratovi Makabejaca, Bar-Kohbe i drugi, koji su prikazivani sa diletantima ne samo u Travniku, nego i u Sarajevu, Zenici i drugim gradovima. Na tim priredbama su dvorane bile uvijek prepune gostima svih narodnosti. Bile su to onda prave senzacije. Ipak, osim opšte-društvenih i odgojnih priredaba /u vidu vjeronauke/, glavna dužnost Djaina je bila profesija hazana, za koju su pobožni Jevreji u templu tražili, da redovno čita Toru tj. "perašot" bez grešaka i sa obavezanim mekanom. To izgleda da mu nije išlo dovoljno dobro, pa su ga neki ispravljali za vrijeme čitanja iz sefera /svitka/. Onda su ga počeli kritikovat i na drugim dužnostima, za koje je bio ugovorom zadužen. Na kraju, i zbog previše liberalnog držanja subotom i praznicima, morao je da napusti Travnik. Bio je najprije angažovan u Sarajevu, a kasnije -za vrijeme prvog sv. rata- iselio je iz Bosne i živio je dugo godina u Rumuniji. No ipak, iako je samo 2-3 godine bio u Travniku, društveni život Jevreja u ovom provincijskom gradu ostao je vrlo živ i napredan. Već kao učenici i gimnazijalci, kojih je bilo sve više, postali smo pravi "cijonisti" i kao takvi smo se ponosili. Obavljali smo sve postavljene nam zadatke od starijih cijonista. Održavane su i dalje preko zime diletantske predstave, a ljeti su bili izleti po bližoj okolini u Jajce, Zenicu i druga mjesta.

U Travniku je još otprije bilo jedno dobrotvorno društvo "EZ RAT-DALIM", koje su bili osnovali napredni omladinci po nagovoru njihovih roditelja, komé je svrha bila pomaganje siromašnijih djevojaka pri udaji obezbjeđenjem opreme i miraza, koji je od starina bio obli-gatan za skoro svaku udavaču. U templu je bila i jedna kupa /kasica/ "Ezrat-dalim"-a, ali su omladinci nastojali da sa priredbama prikupe što više dobrovoljnih priloga za tu svrhu. Time je i društveno-zabavni život i kontakt omladine bio veoma živ.

Osim većine Jevreja Sefarada, postepeno je poslje okupacije dolazilo i više Aškenaza. Obično su to bili činovnici, intelektualci, ali je bilo i slobodnih profesija, kao namještenici zaposleni u radnjama i pre-

dužećima.

U godinama od okupacije do prvog svjetskog rata, veći dio ljekara u Travniku bili su Jevreji-Aške-nazi. Dr Zauderer, dr Schweiger, dr Bernstein, dr Orlik i dr Rosenzweig. Osim slavnog dr Leopolda Glücka, koji je među prvim već 1883. godine bio okružni liječnik u Travniku, dok nije premješten bio u Sarajevo i preuzeo u novoj Zemaljskoj bolnici odjeljenje za zarazne bolesti. Poslije dr Zauderera je bio okružni liječnik u Travniku dr Leo Schönfeld. Dr Glück je bio jedan od prvih i najuglednijih pionira medicinske nauke i zdravstvene zaštite naroda Bosne i Hercegovine, "koga je u njegovome radu uz prirodjenu filantropiju uvijek pratila i ljubav za znanstvenu stranu svoje struke" - kako je to objavljeno u nekrologu "Glasnika zemaljskog muzeja u BiH X-XII 1907.g" Općinsko vijeće Travnika je i njemu 1885. god. iskazalo priznanje za humanitaran rad i imenovalo ga je začasnim građaninom. Od 1894.g. je dr Glück bio upravitelj te glasovite bolnice na Balkanu.* Interesantno je, da je i slijedeći okružni liječnik Travnika, dr Bernard Zauderer, rođen u Novom Svcu 1851.g., kao i dr L. Glück u istome gradu 1854. i da su obojica studirali medicinu u Krakovu. Oni su saradjivali kao pioniri zdravstvene kulture Bosne i Hercegovine i kao takvi su ostali u trajnom pamćenju kod naroda i u stručnoj literaturi zdravstva ove zemlje.

Dr Sigmund Schweiger je bio primar-liječnik Općinske bolnice u Travniku početkom ovoga stoljeća, gdje je radio 7-8 godina, a bio je na glasu kao dobar hirurg. Mene je ovaj liječnik liječio 1909. god. od upale porebrice sa exudatom. Sjećam se da je htio sa špricom /iglom/ da "izvuče vodu iz prsnog koša", ali se moja majka plašila toga /da ne bi iglom zabo srce!/ i nije dozvolila da Schweigeru da to izvrši, pa sam onda konzervativnom terapijom ležao puna četiri mjeseca. U tom vremenu je služio u Travniku kao mladi sekundarni liječnik u bolnici, dr Vilim ORLIK, koji je bio veseljak i veoma društven - cionista. Poslije ovih / i dva liječnika Hrvata: dr Kukrić i dr Pravdić/, došao je u Travnik za bolničkog ljekara dr Fischel ROSENZWEIG 1914.g. prije početka prvog svjetskog rata i ostao je u ovome gradu cijelo vrijeme do njegovog penzionisanja 1967.g. kada je kao penzioner iselio u Zagreb, gdje je njegov sin jedinac, primarius-neuropsyhiater dr Arnulf

x/ vidi priloženu fotografiju.

Rosenzweig. Dr Fischel Rosenzweig je bio također vrs-
tan bolnički ljekar i veoma cijenjen od bolesnika Travnika i okoline. Ipak, ova dva liječnika /dr Schweigwr i dr Rosenzweig/ nisu bili u jevrejskoj zajednici društveno istaknuti -kao cionisti ili religiozni.

Jedan od najistaknutijih i najzaslužnijih Jevreja-Aškenaza za društveno-nacionalni život i razvitak cionizma u Travniku je svakako bio gospodin Vilim-Natan ROSENZWEIG, direktor ekspoziture Zemaljske banke, koja je bila utemeljena od bečkog Wiener-bank vereina. Natan Rosenzweig, rođen 1872, došao je kao dječak u Beč, gdje je kasnije upoznao Teodora HERZLA. U Beču je bio pripravnik u Wiener Bank-vereinu, odakle je po vlastitom traženju bio poslan u Sarajevo za činovnika Zemaljske banke. Iz centrale te banke -kada je bio već oženjen- bio je poslan u Banjaluku, a odatle na kratko vrijeme u Bijeljini². Njegova supruga Betty, rođena FRAUENGLAS, veoma blagorodna i cijenjena gospodja, rodila je u Banjaluci 1910.g. kćerku Zlatu i 1903.g. sina Ericha /sada penzionisani profesor i šef Porodilišta Ginekološke klinike u Zagrebu/. Sa ovo dvoje male djece bio je premješten iz Bijeljine u Bos. Samac, a u Travnik je došao sa familijom 1908.g. i tu je ostao na službi 15 godina /do 1923.g./. Za cijelo vrijeme boravka u Travniku direktor Rosenzweig je bio među Jevrejima, kao i kod drugih trgovaca i privrednika svih vjeroispovjesti, veoma poštovan i vrlo susretljiv upravnik banke. Sa Jevrejima Travnika je odmah stupio u bliži kontakt i u živu saradnju, osobito sa omkđinom. Počeo je dolaziti sa suprugom i sa još malom djecom u naše prostorije društva "EZRAT-DALIM". 1910.g. su akademska društva jevrejskih studenata "Bar-Giora" i "Esperansa" iz Beča održali zajednički kongres u Sarajevu. Među studentima iz "Bar-Giore" bili su iz Travnika medicinari Hajim ALTARAC i Adolf BENAU, kao i pravnik Hugo FELDBAUER. Oni su pred kongresom održali u Travniku, u prvom redu gimnazijalcima, cionistička predavanja i organizovali su nas u poseban klub "Bar-Kohba" izradivši nam i Statut. Te godine sam bio završio 4. razred gimnazije, pa sam sa ostalim višješkolcima mogao i ja prisustvovati kongresu, osobito na velikoj plesnoj zabavi, koja je održana u velikoj sali Društvenog doma "VEREINSHAUS" u /sadašnje Pozorište Sarajeva/. Bili smo svi gimnazijalci oduševljeni, kada smo vidili naše akademičare sa studentskim kapama raznih boja i bijelo-plavim kokardama oreko prsiju, kada su pri-
x/ Vidi fotografiju porodice.

mali goste i kasnije u plesu sa lijepim i luksuzno dotjeranim sarajevskim djevojkama. Svi smo tada jedva čekali, da poslje mature budemo članovi takvih cionističkih akademskih društava.

Direktor Zemaljske banke gospodin Natan Rosenzweig je tada bio predsjednik našeg društva "Ezrat-Dalim", u kome je osim diletantske grupe osnovao i mješovito kulturno-pjevačko društvo, odnosno zbor. U tom zboru su pjevala i djeca osim narodnih pjesama, najviše hebrejske cionističke i prigodne napjeve i himnu /Ma us cur ješuati i Hatikvu i sl./, koju smo znali na hebrejskom i na španjolskom jeziku. Direktor Rosenzweig je podučavao djecu i omladinu u recitovanju cionističkih pjesama Aleksandra LICHTA i prijevode sa njemačkog i drugih jezika.

Skoro svake subote na večer imali smo sijela u društvenim prostorijama, u kojim je svirao društveni tamburaški zbor. Osim kola i okretnih plesova na sijelima su bile i razne igre, a na većim priredbama bila su i razna natjecanja ljepotica, kostima i maski, plesa i dr. kao i igre tombola sa zgodicama, koje smo prikupljali od trgovaca kao dobrovoljne priloge. Čist prihod je najvećim dijelom bio odredjen za KKL i druge fondove, za dobrotvorne i kulturne svrhe.

Dr Vilim ORLIK je služio u Travniku samo 2-3 godine, a bio je mlad i vrlo živahan, društveni i demokratski nastrojen. Volio je šale i viceve, kao i pjesme. Pošto je onda Hajim Papo već bio brijački kalfa i uskoro je bio preuzeo brijačnicu Moše Jakića, koji je bio postao trgovački putnik, nastojali su nekoliko starijih članova društva, da Papi nađu koji bolji, unosniji posao. Hajim Papo je bio miran, skroman i susretljiv prema svima, uvijek spreman da svaki zadatak za društvo, koji bi odbor ili predsjednik odredio da treba izvršiti, preuzme lično i sam da ga izvrši. Bio je sposoban i duša za izvođenje svih aranžmana, dekoracije sale, pribavljanja i uređivanja garderobe, maskiranja diletanata /stavljao duge brađe i kosu/, kao i za prikupljanje namirnica i spremanje bifea na priredbama, itd. Pošto se je time najviše isticao i pokazivao vanrednu sposobnost za gustiozno serviranje toliko, da su ga dame i djevojke hvalile, došli su direktor Rosenzweig i dr Orlik na ideju, da mu pomognu i omoguće da otvori delikatesnu radnju, * koje onda u Travniku još nije bilo. Prije toga se

*/ Vidi fotografiju.

je Papo bio zaposlio privremeno kao trgovački pomoćnik u radnji liferanta životnih namirnica za vojsku /t.zv. "arendacija"/. U Travniku je bila i sada je velika kasa, a onda su služili u istoj "zipcigeri"; to je bio bataljon 70.og sremskog puka /regimente/. Kada se je izdavalo meso za vojsku, Papo je u radnji znao preko zime da ispeče na mangali komade bifteka -lungenbratna- za oficira ili podoficira, koji je primao fasung. Sin direktora Rosenzweiga, sada profesor Erich se sjeća, da je njegov tata sa dr Orlikom potpisao jednu mjenicu i Hajim Papo je otvorio najprije malu delikatesnu radnju, koja je odmah dobro išla, jer je Papo na vrijeme plaćao poručenu robu i zajam iz banke. Tu mjenicu je Hajim Papo dugo godina držao uramljenu u radnji, koju je sve više proširio. Za svoje specijalitete je dobavljao robu čak iz Beča, Pešte i čuvene šunke iz Praga. Austrijski oficiri za vrijeme rata su mu bili glavni mušterije, jer je Papo dobavljao osim drugih delikatesa u konzervama i marinirane ribe, pa i kavijar, kao i razne vrste sira -pravi ementaler iz Švajcarske i druge pikantne vrste /rokfor, gurgunzola, kvargle i sl./, a t.zv. lip-tauer koji se mnogo trošio, odmah je naučio sam da pravi od dobrog vlašićkog sira, butera, paprike i drugih vrsta sireva i začina. Uz prvoklasna vina i žestoka pića /likere i konjake/ do šampanjca, točio je samo originalnu čistu šljivovicu -meku, jaku i t.zv. napolicu. Ali, u točenju piva iz bureta je bio poznat u Travniku kao najbolji majstor od svih restauratera i gostioničara. Kao savjestan trgovac stalno je nastojao da ima samo prvoklasnu robu i nije preao od toga, da baci često dotrajale ostatke smatrajući ih da su već pokvareni i štetni. Cinovnici su ga poslije rata poštivali i svi su ga volili u gradu. Bio je poznat u cijeloj Jugoslaviji po delikatesama i po uzornom redu, koji je stalno održavao. Radnja mu je bila od početka u Gornjoj čaršiji pored Pošte, a preko puta kafane "Pod lipom" sa spomenicima /mezarima/ znamenitih paša iz vremena Vezirata. Svaki trgovački putnik i stranac na proputovanju kroz Travnik obavezno je svraćao Papi. Gdjegod sam i poslje zadnjeg rata rekao u društvu da sam iz Travnika, odmah bi me poznavaoći upitali da li je Papo živ i sa radnjom na istome mjestu. Nažalost, bio je nekoliko godina prije drugog svjetskog rata dosta oronuo i bolovao je od arterioskleroze sa visokim tlakom i čestim glavoboljama kada bi se zamarao u poslu. Malo je ko vjerovao, da će i on stradati od ustaša. Odmah prvih dana po ulasku

njemačke vojske, opljačkali su mu oficiri i nacisti skoro svu robu. Ustaše su mu onda postavili povjerenika i oduzeli su mu radnju. Odveden je sa drugom grupom starijih Jevreja u januaru 1942.g. po najljućoj zimi u Jasenovac, a zatim u Staru Gradišku, gdje je umro od gladi.

Za cijelog njegovog života Hajim Papo je bio svjestan nacionalni Jevrejin-cionista. Skoro stalno je bio član Odbora Jevrejske opštine, kao i svih kulturnih i dobrotvornih društava -ne samo jevrejskih. I u mladim godinama je bio svakome uslužan i požrtvovan prema prijateljima u svakom pogledu. Kod gradnje Jevrejskog doma 1937/38. god. upisao je za nabavku građevnog materijala najveći broj dionica. Do kraja prvog svjetskog rata imao je u radnji stalno kasicu KKL na vidnom mjestu pored kase, a plaćao je redovno znatne svote i za Keren hajesod.

Direktor Zemaljske banke Natan Rosenzweig je svojim poslovnim vezama redovno savjetovao trgovce Jevreje, gostioničare i druge privrednike, da bi se kao kreditori međusobno pomagali, ali lično je samo jednu-jedinu mjenicu potpisao u životu -onu za Hajima Papu.

Od gostioničara Jevreja, kojih je bilo više, glavni su bili dugogodišnji zakupnici hotela "VLAŠIĆ" porodica DRUCKER, hotel "TRAVNIK"-a FISCHEROVI, a hotela "KAISER VON OSTERREICH" Fani HOFER i njen sin Hugo. Najstariji zakupnik Kantine u kasarni bio je Jakob DREIER, pobožan Aškenaz, koji je došao u Travnik sa okupacionom vojskom i ostao je ondje doživotno. Bio je prema pričanju "kabalista". Sjećam se kao gimnazijalac po tome, da su Jevreji subotom često do njegove kantine došli i svraćali "na čašicu rakije", da im čita i tumači "TALMUD" i druge vjerske knjige. Poštivali su ga pobožni Jevreji i doživio je visoku starost. Od njegove familije i porodice Schneetrepel potiče i mladi Uri Snetrepel, aktivni predratni komunista-omladinac, koga su ustaše već prvih dana vlasti uhvatili na cesti u Turbetu, gdje je radio u pilani "UGAR" i odveli ga u Kerestinac, odakle se nije vratio.

Osim spomenutih gostioničara-Jevreja, u Travniku je držao gostionu kod "Veselog Majera" stariji gostioničar Majer Schneetrepel i jedini Šefard-hoteljer Sja Salom, koji je samo povremeno držao otvoren Hotel-"LAŠWU" na desnoj obali rijeke blizu Željezničke stanice. Velike pećare rakije i mehane su imali porodica Sala-

mona J. MONTILJA i Ješue M. SALOMA, a manje gradske mehané su imali Mordo Salom i Rafo Atijas prije i poslje prvog svjetskog rata. Salomon Montilja je dugo bolovao, a njegov najstariji sin Moric je bio veoma zaslužan za Jevreje Travnika za vrijeme i poslje rata. Bio je tada predsjednik Jevrejske opštine i pomagao je izdašno siromašnije porodice i sve namještenike Opštine, koji su ga poštivali kao pravednog starješinu i kao dobrotvora. Bili smo vršnjaci i išli smo skupa u osnovnu školu, koja je bila neposredno uz kuću njegovih roditelja, pa smo se kao djeca skupa igrali i zavolili. Poslje mojih studija kada sam došao i zaposlio se u Travniku kao ljevakar Socijalnog osiguranja, obnovili smo drugarstvo iz djetinjstva i saradjivali smo skupa i složno u Opštini, gdje su me odmah izabrali za potpredsjednika. Na žalost i Moric Montilja je rano teško obolio i umro je 1931. godine. Od onda sam ja bio trajno predsjednik sve do drugog svjetskog rata. Moric Montiljo je imao samo jednu kćerku Sarinku, koja se sretno udala neposredno pred najezdom Nijemaca i ustaša za Leona Kabilja iz Zavidovića i ona se jedina spasila od brojne porodice Montiljo bijegom najprije u Italiju, a zatim u SAD gdje i sada živi u Baltimoru sa drugom i dvije udete kćerke. Njena majka Bukica Montiljo je bila iz Žepča, rođena Musafija. Slično kao Sarinka spasila se je i Erna, kći Šue i Blanke Salom, koja se u ratu razvela od muža i preživila rat u partizanima.

Jedini i najbogatiji industrijalac Sefard u Travniku bio je ZAK /Jakob/ SALOM, direktor i suvlasnik poznate Fabrike šibica Dolac kod Travnika. Njegov otac Isak Salom, zv. "Babo" je bio član bogate i ugledne porodice Saloma iz Sarajeva, ali je u starosti živio najviše kao udovac u Travniku /Sumeću/ kod sina. Umro je prije rata i sahranjen je u Sarajevu na Kovačićima. Zak Salom sa suprugom Tildom rođenom Poljokan i kćerkom Ninom uspio je na vrijeme pobjeći u Italiju, odakle je sa porodicom bio evakuisan sa zbjegom jugoslavenskih emigranata do "El-Sata" u Egipat do Crvenog mora. Sam Zak je umro u emigraciji poslje rata, a udova Tilda i kćerka Nina žive sada u Kanadi. U Travniku je ova otmjena porodica živila od otvaranja fabrike /1904.g./ sve do drugog svjetskog rata. U cionističkom pokretu nisu bili naročito aktivni, ali je Zak u svakoj akciji prikupljanja sredstava za bilo koje jevrejske svrhe bio reprezentativni učesnik sa odgovarajućim doprinosom. Dolazili su često na prigodne zabave, na kojima je ispo-

četka supruga Tilda, a kasnije kćerka Nina birana "lje-
poticom plesa".

U vremenu između dva svjetska rata /1918-1941/
nisu travnički Jevreji uspjeli da obnove kulturno-pro-
svjetni i nacionalni pokret sa onom voljom i elanom iz
više razloga. Studenti su morali da intenzivno nastave
prekinute studije i da se po završetku istih što prije
zaposle, jer su roditelji bili sve slabije situirani i
nemoćni da dalje izdržavaju odraslu djecu na studijama
ili bez posla. /Vidi prilog!/. Djevojke su tražile sre-
ću i dom udajom u većim gradovima, ili zapošljavanjem u
tim gradovima, pa su odlazile iz Travnika. Nekoliko dje-
vojaka je u prvim poratnim godinama iselilo -kao halu-
cot- u Palestinu, sadašnji Izrael. Jedna od ovih, Rifka
rođena Pinto, udata Keren /Krauss/, živi sada u Kidronu
kod Gečere. U Izrael je iselio za vrijeme drugog
svjetskog rata i moj rođjak Josef-Buki Konforti /Žadi-
kov/, oženjen sa Majom, kćerkom zagrebačkog advokata dr
Zige Neumana. Sada žive u Givat-Shmuelu sa dva sina, od
kojih je stariji Nuri već advokat.

Za vrijeme rata od spašenih travničkih Jevreja
u dalmatinskim logorima na otocima i onih, koji su bili
u zbjehu u Italiji, Švajcarskoj i drugim evropskim kra-
jevima, iselilo je još nekoliko porodica u Ameriku. Od
ovih su vrijedni spomena: Avram -Mamić Kalderon, trav-
nički veletrgovac tekstila, koji je kao bolesnik uspio
preko Ljubljanske bolnice da pobjegne sa porodicom /že-
nom Bertom, kćerkom i sinom/ u Italiju, a poslije rata
u Ameriku. Njegov stariji brat, veterinar dr Jakov Kal-
deron je također iselio u Izrael i sada živi sa poro-
dicom u Jerusalimu. Stariji brat profesor Salomon i mla-
dji Leon su spašeni u Dalmaciji i u Srbiji kao ilegalci.
Poslije rata sa alijama /1948-52/ je više pojedinaca
Jevreja iz Travnika iselilo u Izrael. Salamon Altarac,
zv. "Djokica" se spasio i preselio sa majkom Stelom, se-
strom Bukicom /Leom/, bratom Davom i sa suprugom Tildom,
rođj. Finci u Izrael i sada žive u Kidronu kao mošavni-
ci. Djokica je stvarno spasio cijelu porodicu bijegom u
Dubrovnik, a poslije kapitulacije fašističke Italije pre-
ko oslobođenog teritorija sa jedinicama NOR-a. Još ne-
koliko žena -udovica pretežno- je iselilo u Izrael, me-
đu kojim i moja strina Blanka Konforti. Klara, ud. Pin-
to je također iselila u Izrael, kao i Hajim Alkalaj,
sin Avrama.

Tako su se razišli ostaci poratnih ostataka

travničkih Jevreja. Ostali smo u Jugoslaviji /najviše nastanjeni i zaposleni u Sarajevu/ samo slijedeći: dr Salomon Konforti, penz. sudija Republičkog ustavnog suda u Sarajevu, profesor Jakov Gaon, epidemiolog i redovan član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, mr.ph. Avram /Miko/ Abinun, naučni zastupnik farmaceutskih preduzeća, Miko Altarac, zastupnik trgovačkog preduzeća "Zvečevo", Jeruham /Jerko/ Gaon, penzionisani službenik SUP-a Sarajeva i njegov brat Moše Gaon, službenik Gradske elektrane Sarajeva i ja - penzionisani sanit. pukovnik, dr Josef Konforti. Od ostalih preživjelih Jevreja, koji su rođeni, ili dulje vremena bili nastanjeni u Travniku, valja spomenuti još slijedeće: dr Avram Atijas, pravnik, sada sekretar Saveznog ustavnog suda u Beogradu, oženjen bez djece. Albert Finci /Mošin/, trgovac manufakture u Milanu /Italiji/ sa suprugom i kćerkom udatom Alkalaj. Albertova sestra Lunčika rođena Finci, sada Kofler živi u Sarajevu. Dr Moša Alkalaj, koji je završio gimnaziju u Travniku i radio kao ljekar Željezničara u Sarajevu, živi sada u Jerusallimu sa porodicom. Avram Atijas /Jude/, bivši službenik Socijalnog osiguranja, sada živi u Splitu sa suprugom Sarom rođj. Alkalaj iz Fojnice. Ing. Leon Atijas /Jakše/, oženjen živi u Splitu. Spasio se preko Dalmacije stupivši u NOV-u kao gimnazijalac. Diplomirao je u Ljubljani na Tehničkom fakultetu. U Parizu živi još Mosko Salom /Mordin/, koji je rođen u Travniku i otišao je kao mladi krojački pomoćnik u Francusku, da bi se izlječio od defekta u govoru.

Kratak zaključak

Deset do petnaest godina pokreta omladine do početka prvog svjetskog rata, može se smatrati "ZLATNIM DOBOM" cionističkog i opšte kulturno-društvenog rada u Travniku. Dolaskom Šabetaja Djaina u Travnik, cionističko prosvjeđivanje se je razbukvalo u živi plamen ne samo među odraslom omladinom, nego i kod male djece osnovnih škola, pa i kod većine njihovih roditelja i drugih. Nije bilo nijednog Jevrejina iznad 15 godina u Travniku, koji nije svake godine kupovao "šekel". U svakoj kući i u većini jevrejskih trgovina bila je bijelo-plava kasica KKL. Bolje situirani Jevreji su uplaćivali znatne priloge za K. Hajesod.

Propagandu za školovanje i zanatsko izučavanje djece vodila je pretežno "La Benevolencija", čiji su članovi redovno plaćali članarinu i svakom prilikom su

davali doprinose skoro svi trgovci. Do prvog svjetskog rata je bilo nekoliko studenata i djaka iz Travnika, koji su mogli studirati isključivo stipendijom "La Benevolencije".

U predratnim godinama je cjelokupna omladina bila u borbi pod utjecajem Svjetske cionističke organizacije i pod uplivom Kongresa C.O. Napredni omladinci nejevreji, osobito djaci i studenti, bili su poneseni -skoro revolucionarno- uzavrelim nacionalističkim preokupacijama Srba, Hrvata i Mlade Bosne oko "Prosvjete", "Napretka", "Gajreta" i drugih kulturnih društava i časopisa. Bosansko-hercegovački sabor sa vatrenim govorima poslanika takodjer su utjecali na nacionalnu svijest omladine.

Direktor Zemaljske banke Natan Rosenzweig i njegova supruga Bety bili su za sve mlade uzor-familija jevrejske zajednice. On je održavao predavanja i za starije, a sa mladim učenicima je satima mogao da se zabavlja podučavajući ih za recitacije i za diletantske igre. Mnogim je roditeljima pomagao pri odgoju male, ili zapuštene djece. Osim Papo Hajima, uposlio je i Monia Montilja, siromašnog i nezaposlenog momka time, što ga je postavio za podvornika i kurira ispostave Zemaljske banke u Travniku.

Vrst brzojavke.

BRZOJAVKA

Dolaska br. _____

Službene naznake.

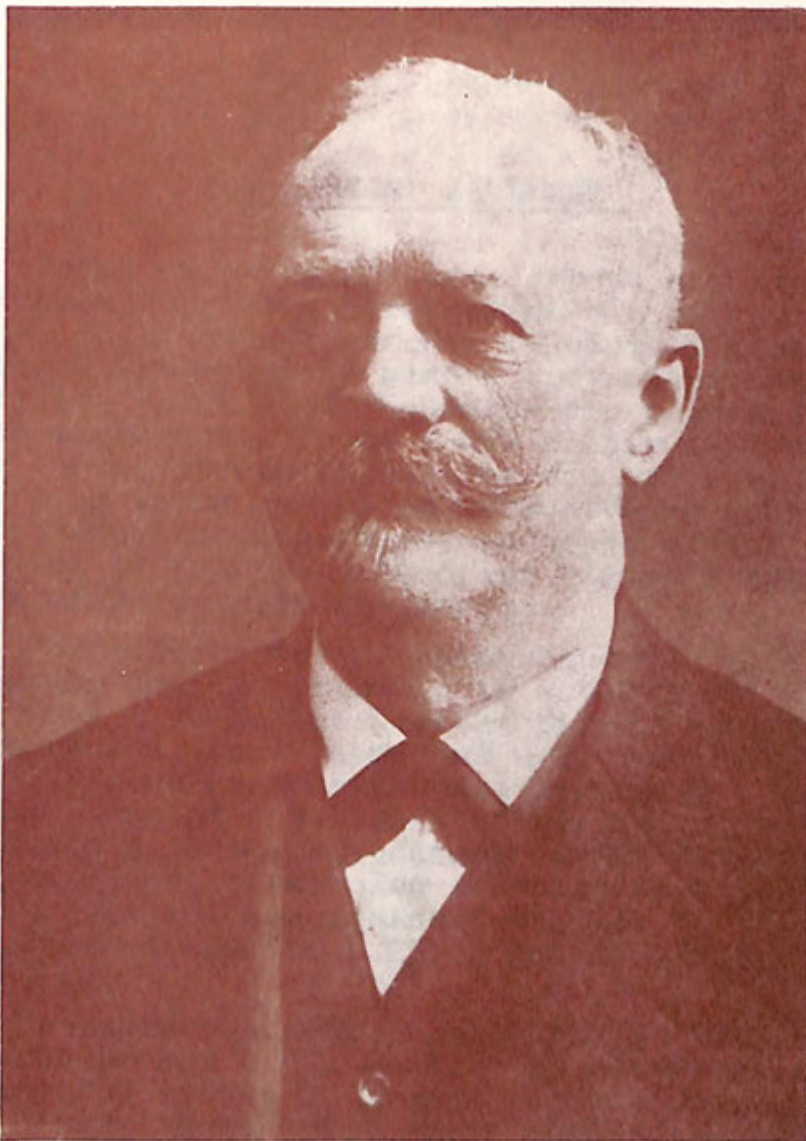
Postlog
Gosp. *Jochanan Trau*
Travnika

30. Adara 5670. iz Travnika *1. Marta 1910.*

Travnik in Travnice Spinnungsbauerei der jüdischen Lapp...
fabrik in rumanen Locali der Kreisstadt, Sapat Galin...
Stir punder der jüdische Gen. Dr. Heber! Rumanen...

Salamon J. Montaga *Julius Dentny* *Stalin*
Ester Mosse Altaras *Julius Dentny* *Jacob M. Gant...*
M. Montaga *Julius Dentny* *Hasi Gant...*
Leon Toppis *H. Montaga* *Rosa...*
Leone Salva *David H. Weiss* *Mikhael...*
Rosiz... *Poppe* *Alkalay*
Moise J. Israel
Elise Konfart *G. D. Gini* *St. Shun...*
Moite Kestev *Jude Sinto* *Atorio*

6.

Dr BERNARD ZAUDERER

Jedan od prvih ljekara Jevreja neposredno poslije okupacije Bosne i Hercegovine bio je i dr Bernard Zauderer, dugogodišnji okružni liječnik i sanitetski inspektor u Travniku. Ne samo u travničkom okružju, nego u cijeloj Bosni je dr Zauderer bio poznat i cijenjen kao vrlo markantna ličnost i kao pionir zdravstvene kulture i zdravstvene zaštite naroda ove zemlje. O porijeklu ovog veoma zaslužnog zdravstvenog radnika napisao je povodom 100-godišnjice rođenja njegov unuk dr Alfred Nick iz Zagreba u časopisu "Život i zdravlje" Sarajeva među ostalim slijedeće:

"Otac Bernardov dr Jakov Zauderer je bio također ljekar, koji je preselio iz Novog Sonča /Sandec/ u Stari Sonč i tu je bio gradski fizik. Imao je kćerku i sina Bernarda, koji je rođen u N. Sonču 21.VIII 1851.g. Skolovao se u Krakovskoj gimnaziji i već je sa 17 godina pošao na Jagelovski univerzitet. Na Medicinskom fakultetu istoga su onda predavali čuveni profesori Lucijan Ryder, oftalmolog i Eduard Korczynski, profesor patologije i specijalne terapije. Medicinske studije je Bernard završio u 25.oj godini života 3.II 1876. godine.

Po završetku medicinskih studija otišao je na dvogodišnju praksu u St. Sonč, a po završetku prakse polaže ispit Fizikata sa grupom kolega, među kojima je on bio najmlađi. 1878. se je oženio sa Manjom Strassburger, koja je bila izuzetno pametna i obrazovana djevojka. Poznavala je odlično njemački, francuski i osobito poljski sa klasičnom literaturom toga jezika. Naročito se je isticala u recitovanju kao djevojka i samo tadašnje društvene predrasude -kao Jevrejku- spriječile su je, da se posveti glumi, za koju je osjećala intuitivnu sklonost, pa nije mogla prežaliti ni do duboke starosti, što se je morala odreći pozornice. Manja je bila također potomak ljekarske porodice. Dr Frederik Braunstein je bio njen ujak, koji je imao značajan utjecaj na formiranje lika dr Bernarda Zauderera."

Toliko o njegovom porijeklu i odgoju u studijama, u austrijskoj pokrajini Galiciji.

Po stasu i ljepoti, a osobito po odmjerenom i dostojanstvenom držanju dr Bernard Zauderer je do svoje visoke starosti bio impozantna ličnost, koju su građani Travnika sa poštovanjem susretali i cijenili ne samo kao zaslužnog ljekara višeg položaja, nego i kao čovjeka visoke lične i opšte kulture.

"Dr B. Zauderer je već kao mladi liječnik učestvovao u vojni za okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. godine. Tu je došao u dodir sa narodom, čija mu se iskrenost i prostodušnost toliko dopala, da je odlučio posvetiti svoje liječničke snage i znanje zdravstvenom uzdizanju toga naroda. Osim ljudskih -samaritanskih- motiva, na tu njegovu odluku je utjecala i činjenica, da je u bogatoj i raznolikoj patologiji naroda Bosne i Hercegovine vidio široko polje medicinske djelatnosti i nauke".

Već 1882. napušta sa mladom ženom St. Sonč i dolazi u Bosnu. Služio je najprije u Foči, a zatim u Visokom, kao kotarski liječnik. Svojim elanom i organizatorskim sposobnostima skrenuo je na sebe pažnju pretpostavljenih, pa je premješten bio u Travnik, gdje je već krajem tog decenija imenovan za okružnog liječnika. Travničko okružje /od svega 6/ bilo je prostorno najveće, ali najslabije naseljeno na brdskom, šumskom terenu. Imalo je lo kotara, od kojih su neki imali po više ispostava /n.pr. bugojanski 3 ispostave/. Zbog toga je služba okružnog liječnika bila vrlo naporna. U mladim godinama, dr Zauderer je sve fizičke napore, kao i teškoće u radu zbog kulturne primitivnosti naroda na selu, podnašao stoički. Zavolio je taj kraj i nije tražio premještaj ni onda, kada je poslje velikog požara u Travniku /1903/ stradao sa većom porodicom. Kuća u Poturmahali mu je gorila dva puta sa skoro svim što je imao. Dr Nick piše: "Dr Bernard Zauderer je bio poznat i cijenjen kao malo koji iz vremena prvih diplomiranih ljekara Bosne i Hercegovine, koji nije htio da se bogati liječničkom praksom. Prezirao je često mladje ljekare, koji su nemilosrdno naplaćivali honorare od siromašnijih bolesnika. Zazirao je tada od skoro uvriježene prakse, da radi u "kompaniji" sa apotekarom u vidu primanja provizije za propisane lijekove. Kao nadzorni okružni liječnik bio je nasuprot veoma strog kada je otkrio slične pojave u kotarima".

Osobito je dr Zauderer bio cijenjen od stanovnika Travnika i bliže okoline zbog toga, što se je i u godinama podmakle starosti, kao penzioner, uvijek odazivao da posjeti bolesnike u njihovom stanu, gdje im je pružao ljekarsku pomoć pregledom i savjetom bez obzira na vrijeme posjete, noću, zimi, po kiši i drugoj nepogodi.

Krajem XIX-og i početkom XX stoljeća Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu je nastojala, da u većim gradovima, osobito okružnim, kao i u većim kotarskim mjestima, budu otvorene OPSTINSKE BOLNICE. Za izgradnju takve bolnice u Travniku 1898.g. dr B. Zauderer je imao vanredne zasluge. Na sjednici Gradskog zastupstva u Travniku od 22. februara 1920.g. dodijeljena mu je Diploma počasnog građanina toga grada.*

Iako je prema stepenu razvitka medicinske nauke sa uspjehom liječio oboljelje od internih bolesti i povreda, po svojoj dužnosti i potrebama, najviše se je bavio epidemiologijom i infektologijom. Često je mladjim kolegama i porodicama istih govorio: "ko se boji, da će bolest od zaraznog bolesnika preći na njega, ne treba da studira medicinu -isto kao što ne treba ni pravnik da bude advokat, ako nije dobar govornik". Na žalost, zbog tako herojske smjelosti u svome zvanju pri suzbijanju tada mnogih i čestih zaraza, obolio je i on od pjegavca, od čega mu je i najmlađa kćerka Minka umrla poslije prvog svjetskog rata. Dr B. Zauderer je bio vrlo uporan i rigorozan u sprovođenju obavezne vakcinacije protiv ospica /variola/. Tražio je od kotarskih liječnika tačne podatke o izvršavanju vakcinacije i na najteže pristupačnim naseljima brđovitog i šumskog područja.

Za uspješnu organizaciju i sprovođenje samarićanskog rada i za pružanje stručne ljekarske pomoći ranjenicima za vrijeme prvog svjetskog rata, bio je odlikovan visokim Ordenom crvenog krsta sa ratnim dekoracijama, kojim se u starosti osobito ponosio.

Kao saradnik i prijatelj dr Leopolda Glücka, koji je takodjer par godina prije dr Zauderera bio sa službom u Travniku, sudjelovao je u naučnom radu tog glasovitog epidemiologa i dermato-venerologa u sprovođenju suzbijanja endemskog luesa, na otkrivanju lepree i u sprječavanju širenja mnogih drugih zaraznih bolesti. To se vidi i u naučnom traktatu dr Glücka u Godišnjaku Zemaljsk/ Vidi kopiju teksta na str. 39.

ske vlade Bosne i Hercegovine, u kome se spominje i dr B. Zauderer, liječnik u Travniku, da je posebne zasluge imao.

U mladjim godinama dr B. Zauderer se je bavio i studijom folkloru. Mnogo ga je interesovao način života, običaji, kao i radni uslovi vlašićkih ovčara /brdska visoravan "Vlašić" iznad Travnika je čuvena ispaša bosanskih ovaca, od čijeg se mlijeka siri glasoviti vlašićki sir/. U tome radu pomagala mu je i supruga Manja, koja je imala naročiti interes za narodne rukotvorine, pa je ljubomorno čuvala bogatu zbirku ručnih radova i tkanina. Najveći dio te zbirke je na žalost propao u travničkom požaru.

Dr Zauderer je često /samo usmeno/ izlagao i svoja bogata zapažanja u narodnoj medicini, koja su bila vrlo interesantna, ali je bila velika greška, što skoro ništa od toga nije objelodanio.

O dr B. Zaudereru kao Jevrejину, pisao je njegov unuk dr Nick u jednom posebnom članku slijedeće: "Iako po svom odgoju Poljak, a po svome radu odani sluga bosanskog naroda, dr Zauderer je sa ponosom isticao svoju pripadnost jevrejstvu. Kada je početkomXX stoljeća Teodor Herzl objavio svoj program obnavljanja izraelske države, dr Zauderer se je sa oduševljenjem priključio njegovom pokretu pomažući ga idejno i materijalno uplativši medju prvima t.zv. "zlatni šekel" /polovinu svog imetka/. Realizaciju ove ideje nije doživio, ali je uvijek čvrsto vjerovao u njeno ostvarenje". Kao ljekar u Travniku dr Zauderer je sve do prvog svjetskog rata bio vrlo aktivan i cijenjen saradnik Kerenkajemeta i Kerenhajesoda ne samo u Travniku, nego i u drugim kotarskim mjestima, gdje je bilo Jevreja. Posjećivao je osobito bogatije trgovce Jevreje povodom akcija prikupljanja šekela, za KKL i KH nastojeći da svakoga ubijedi u neophodnu potrebu i obavezu svakoga Jevrejina, da što više doprinese za otkup zemlje, koju su predji napustili, ili otjerani bili, prije skoro 2000 godina. U tome je, zbog velikog ugleda i načina pristupanja, redovno imao uspjeh. Jednom prilikom sam čuo, da je i sam dr B. Zauderer početkom ovog stoljeća kupio nekoliko dunuma palestinskog zemljišta za engleske funte.

Prema Jevrejima u svakome mjestu njegovog boravka i rada dr B. Zauderer je bio u svakom pogledu prijatelj, savjetnik i saradnik. Posjećivao je redovno i

templ na velike praznike, a često je dolazio sa porodicom i na priredbe i veće zabave, na kojima je sudjelovao prilozima za dobrotvorne svrhe. Na poziv bolesnika odazivao se je svima bez razlike vjeroispovjesti; siromašnije Jevreje je posjećivao i bez poziva -ako je od koga čuo da je bolestan. Od takvih nije nikada htio da primi honorar. Zbog toga je bio opšte cijenjen.

Umro je 29. januara 1928.g. samo tri mjeseca poslje smrti drage i vjerne drugarice Manje, a sahranjen je uz istu na travničkom Jevrejskom groblju na Bojni uz masovno učešće zahvalnih građana Travnika. Povodom 50-godišnjice promocije, dr Zauderer je dobio od Akademije Savjeta Jagelovskog univerziteta Zlatnu diplomu, čiji tekst je sačuvao njegov unuk dr Nick.* Na kraju članka dr Nick piše: "Dr Zauderer je bio tipični predstavnik simpatične generacije bosansko-hercegovačkih liječnika-praktičara, ljudi izvanredne kulture, širokog medicinskog i općeg obrazovanja, obogaćenog obilnim iskustvima, koja su decenijama upotrebljavali za dobro i spas svojih bolesnika. Njega je naročito još resila izvanredna lična skromnost, nesebičnost i visoka etika, kojom je prednjačio svojim savremeniciima i davao svjetao primjer mladjim generacijama.

Travničani su ga neobično voljeli i cijenili, što vidimo i po tome, da ga je Zastupstvo grada Travnika izabralo na sjednici od 22. marta 1920. za začasnog građanina obzirom na njegove vanredne zasluge, koje je stekao za grad kroz dugi niz godina braneći i pomažući interese njegove, a naročito za njegov osobiti mar i požrtvovnost oko uredjenja Gradske bolnice za dobrobit općine, kao i za osobiti trud oko liječenja gradske sirotinje bez razlike vjeroispovjesti".

Kada sam ja nastupio službu u Zavodu za socijalno osiguranje u Travniku, dr B. Zauderer je bio već u penziji kao sanitetski inspektor, ali je i kao starac iznad 70 godina dalje radio i pomagao malobrojnim liječnicima u raznim ordinacijama. Išao je dalje da posjećuje bolesnike u stanu, a dolazili su -većinom siromašnijim- građani i seljaci njemu na pregled i savjetovanje u stan. Moje sjećanje na veoma uvaženog inspektora dr Bernarda Zauderera čuvam i sada kao značajnu uspomenu na proslavu njegove 50-godišnjice Promocije sa slijedećom anegdotom: Bilo je to u proljeću 1926.g. kada smo

*/ Vidi prepis na str. 39.

svi travnički ljekari bili primljeni kod njega u stanu, da mu čestitamo tu proslavu. U prisustvu takodjer već dosta oronule supruge, gospodje Manje i dvije kćerke, sjedili smo za velikim okruglim stolom uz skromne slatkiše sa kafom ili čajem, bez alkoholnih pića, sa izrazima dubokog poštovanja čestitali smo svečarima sa željama za još dug i udoban život u zdravlju i obnavljali smo njegove zasluge u proteklim plodnim decenijama. Nečkajući se moj susjed za stolom dr Sulejman-beg Hafizadić htio je da zapali cigaretu i šapatom me upita, da li smije zapaliti. Ja sam bio najmladji, pa mu odgovorim neka pita uljudno svečara da li dozvoljava. Nije se odmah usudio, ali ga je na koncu ipak zamolio da dozvoli. Svečar dr Zauderer se malo nasmješio i umesto dozvole, održao nam je -možda posljednje- malo predavanje o štetnosti alkohola i nikotina na organizam čovjeka. Zamolio nas je na kraju, da mu umjesto bilo kog dara i počasti dadnemo obećanje, da ćemo kao ljekari ne samo "preporučiti bolesnicima da ne puše", nego i svi mi sami od toga dana više da ne pušimo i time da poslužimo kao primjer pacijentima. Bili smo neki u velikoj neprikllici da odbijemo njegovu molbu, pa smo poslje nekoliko šala konačno svi obećali da nećemo više pušiti. Šapatom smo dr Hafizadić i ja međjusobno usloveli to obećanje samo za vrijeme dok je Stari živ. Izdržali smo obećanje i zaista nismo pušili do kraja života dr Zauderera, koji u životu nikada nije pušio, niti je pio alkoholna pića i živio je zaista skromno i skladno sa porodicom.

Prepis

Broj 402/41

Zastupstvo grada Travnika je u svojoj sjednici održanoj dne 22. decembra 1920.

VISOKOBLAGODARNOG VELEUČENOG GOSPODINA
Dr BERNHARDA ZAUDERERA

sanitetskog nadzornika u Travniku

obzirom na njegove vanredne zasluge, koje si je stekao za grad Travnik kroz dugi niz godina branec i pomažuc interese njegove, a naročito za njegov osobiti mar i požrtvovnost oko unapredjenja i oživotvorenja gradske bolnice dobrobiti općine kao i za osobiti trud oko liječenja gradske sirotinje bez razlike vjeroispovjesti te u znak opće zahvalnosti, iskazalo za

ZAČASNOG GRADJANINA

podjeljujući mu ovom diplomom sva prava i slobodštine ovog grada te koristi što svakome gradjaninu općine grada Travnika po zakonu i starom narodnom običaju pripadaju.

Podjedno je odredjeno, da se imenovani gradjanin u knjigu začasnih gradjana uvrsti i da se ova diploma pečatom ovoga grada providi, a zatim novoimenovanom gradjaninu uruči.

Iz sjednice Zastupstva grada Travnika dne 22. 12. 1920.

Vijećnici:

Šemsibeg Gluhbegović v.r.
Ivo Baričić v.r.
Kosta Kotlarić v.r.
Salko Muhić v.r.
Avdaga Alagić v.r.

Gradonačelnik: Podnačelnik:
Rasim Ruždić v.r. Pero Sunarić
v.r.

POPULACIJA

/Običaji i važniji događaji do Okupacije/

Prema pričanju starijih koji su se sjećali Okupacije, kao i na osnovu pisane dokumentacije, može se zaključiti, da je u Travniku onda bila dosta velika i jaka vjerska zajednica Jevreja -samo Sefarada. Travnički Jevreji su se vrlo dobro i brzo prilagodili nastalim prilikama poslije okupacije i nisu bježali, niti su kasnije iseljavali poput Muslimana. Osim brata moga djeda Bohora-Jeruhama Konforti, koji je bio viši službenik turske vlade, nije navodno iselila nijedna jevrejska porodica. Njega su turske vlasti povukle i služio je dalje u malome gradu Manisi blizu Smirne. Svi ostali nastavili su da žive u Travniku i da rade kao prije okupacije.

Iz spiska porodica, koji je onda bio prezentiran okupacionim vlastima, vidi se da su te porodice imale mnogo djece. Zenili su se rano i djevojke se udavale vrlo mlade, pa nije bila rijetkost, da su mladoženje već kao regruti u vojsci sa 21 godinom starosti imali po koje djete. Dok nije još bila izgrađena željeznička pruga iz Lašve preko Travnika za Jajce i Bugojno, mladići i djevojke iz Travnika su se ženili i udavale većinom međjusobno iz mjesta ili iz Sarajeva. Moj djed Josef Konforti, trgovac i Kalme Baruh, saraf, doveli su sebi djevojke iz Bihaća sredinom XIX stoljeća. Moj otac Mojsije, rođen 1870.g., oženio se iz Sarajeva već 1889. Doveo je mladu vozom do Janjića /kod Zenice/, odakle su svatovi išli preko Busovače i Viteza u Travnik.

Moj djed Juso je bio bolehljiv i umro je relativno mlad, ali je ipak imao dva sina i četiri kćerke. Istotako su i moji roditelji imali dva sina i četiri kćerke koje su odrasle, ali je kod djeda i mojih roditelja po 1-2 djece umrlo u prvoj godini. Od starijih bračnih parova je rijetko koja imala manje od troje djece /ili bile bez djece/. Najmladji stric očev -Jakov Kon-

forti- je imao sedam sinova i dvije kćerke. Jevrejska populacija u Travniku je dakle i poslije Okupacije bila vrlo brojna do početka ovoga stoljeća, kao i u Sarajevu. Zadnjih 14-18 godina vlade Austro-Ugarske, početkom ovoga stoljeća, došlo je već do znatnijih promjena. Moja starija sestra, udata 1907.g. imala je tri sina i kćerku; ostale udate poslije rata su imale po 1-2 djece, dok ja i moj brat nismo imali djece. Tako su i druge porodice bile kasnije sve rjeđe sa brojnom djecom.

Poslije oslobodjenja i ujedinjenja jugoslovenskih naroda /1918.g./, stalno se je smanjivao broj Jevreja u Travniku. Iseljavali su mlađji udajom i ženidbom u druga veća mjesta. Zapošljavanje iza studija i školovanja -sticanjem stručnih kvalifikacija, odvlačilo je sve više travničke Jevreje "trbuhom za kruhom" u druga mjesta, jer su trgovina i zanati sve manje mogli da obezbijede prosječan standard života. Veći gradovi Beograd, Zagreb i Sarajevo, počeli su naglo da se šire. Mladi ljudi su lakše nalazili zaposlenje u većim preduzećima, kao putnici-predstavnici veletrgovaca i fabrika i sl. Isto tako i zanatlije su se zapošljavali lakše u fabrikama i u obrtničkim zadrugama. Svega toga u Travniku nije bilo; bile su jedino 2 fabrike/duhana i šibica/. Obadvije su poslije rata zapošljavale oko 600 radnika i radnica. U državne i javne ustanove su političke partije postavljale svoje pristaše -većinom iz Srbije i Crne Gore. Domaći, ni sa visokim školama, nisu mogli dobiti odgovarajuća zaposlenja ili položaje u Travniku i okolini; a mnogi su i rado išli da žive u većim mjestima i u plodnije krajeve. Iz Travnika su mnogo selili i obrtnici-zanatlije, kao i trgovački pomoćnici, pa i trgovački sinovi nisu htjeli često da ostanu u očevoj radnji, jer nisu vidili bolju perspektivu.

Djevojke sa svršenom srednjom školom ili zanatom, bile su sretne ako su se mogle zaposliti u Travniku kao službenice, daktilografkinje i sličnim poslovima u sreskim i opštinskim uredima, na pošti i sličnim ustanovama prije udaje. U fabrikama ni kao fizičke radnice sa slabim ličnim dohocima, teško i rijetko je koja mogla dobiti zaposlenje.

KAKO JE TRAVNIK IZGLEDAO
POČETKOM XX STOLJEĆA

Veziirski grad Travnik leži u kotlini, kojom protiče mala rijeka Lašva sa čijih se obala dižu obostrano obronci brda. Sa zapada na desnoj strani rijeke od Pirote dižu se Bojna, Vilenica, Osoje i Gornji Dolac, na koji se nadovezuju Guvna, Grahovik i Slimena. Na lijevoj obali rijeke Lašve je pretežno izgradjen ovaj grad sa tri uzdužne ulice, od kojih je glavna /srednja/ Gaziaga-mahala, poslje okupacije nazvana Würtenbergovom ulicom. Ta glavna ulica proteže se kroz cijeli grad od Luke kod Fabrike duhana kroz Gornju i Donju čaršiju do Sumeća. Uskotračna željeznica je išla kroz sam grad. Od Donje čaršije iznad Zitarnice pruga prelazi nadvožnjakom glavnu ulicu na Musalu i produžuje do stanice u Gornjoj čaršiji, blizu Gradske bolnice. S jedne i druge strane glavne ulice odvajaju se manje ulice-sokaci poprijeko od r.Lašve do druge uzdužne ulice -Potur-mahale. Od Luke sa zapada na desnoj obali rijeke nema ulice, nego tek od Osnovne škole se ide u Paša-mahalu i dalje niz rijeku prema samostanu Isusovaca do Srpske crkve, a dalje niz rijeku vodi uzak put na Gornju Ilovaču i Dolac. Na lijevoj strani Lašve nižu se od starog Konaka i Podkestenja nekoliko poprečnih ulica pored Kotarskog suda do Glavice i ka Prnjavor-ulici, pored hotela "Vlašić" i dalje za Fatmić-ulicu, Zednjak i Cabrušu na lijevoj strani Glavne ul. a kasnije i Donja mahala do Donje čaršije, gdje je u sredini velika džamija "Sulejmsnija", zvana i "Sarena džamija". Tu je u vidu trga raskrsnica više ulica i sokaka. Desno od glavne ceste preko mosta vodi put za Osoje i Gornji Dolac, a lijevo je Varoš-ulica i više malih sokaka prema templu, na Musalu i na Lončaricu. U tome dijelu grada do Velikog požara 1903.g. je bio glavni tržišni promet, trgovine i zanati, slično kao na "Baščaršiji" u Sarajevu. Od velike tržnice zemaljskih proizvoda, zv. Zitarnice, vodi glavna cesta ka Sumeću pored vrlo hladnog vrela "Catali" do poznate kafane "Derventa", nazvane i "Rudolfovom" za vrijeme Austrije, jer je bivši prestolonasljednik Rudolf na prola-

zu kroz Travnik zastao na tome mjestu između šumećih potoka bistre i hladne vode, da se odmori i da razgleda staru tvrđavu. Od Šumeća preko mosta na desnoj obali Lašve je MEDRESA, velika monumentalna zgrada, podignuta krajem XIX stoljeća. Ta glavna cesta na kraju /ili početku/ grada Travnika vodi dalje između rijeke Lašve i željezničke pruge prema Dolac staciji. To je u glavnom samo onaj dio grada, koji je izgrađen uz korito rijeke Lašve. Spomenuta paralelna Poturmahala je na nešto višem nivou od glavne ulice i od početka iste kod Lončarice se diže uzbrdo velika Varoš ulica do tvrđave, zv. "Kaštel", a iznad toga uz duboki Hendek je kafana "Kaštel" na raskrsnici sokaka na Tabić-mahalu, Tepedžik i druge manje. Tabić-mahalom se ide prema "Bašbunaru" i selu "Orašje" iznad Travnika. Od Tepedžika ide samo konjska staza prema Bukovici pored male i velike Pećine. Na desnoj strani rijeke Lašve, iznad Bojne i Gornje Ilovače, su manja seoska naselja prema Vilenici.

U Poturmahali blizu Lončarice je zgrada Jevrejske opštine za elementarnu vjersku nastavu t.zv. "MALDAR", kao i za službenike opštine, a ispod te zgrade prema željezničkoj pruzi je travnički templ. Poturmahala sa mnogo turskih grobalja vodi dalje prema gornjem dijelu grada do Željezničke stanice. Varoš-ulica i Poturmahala su najviše i stradale u požaru, pa su onda trgovine i zanatske radnje sve više silazile pored Velike džamije na Glavnu ulicu do Gornje čaršije, u kojoj su onda otvorene pomodne radnje i ustanove /hoteli i kino/. U Travniku su bile dvije sahat-kule. Jedna na Musali u donjoj, a druga pored HADZ-ALIJE-džamije u gornjoj čaršiji. Ova druga se je srušila 1973. godine.

U donjoj čaršiji preko Varoš-ulice i mnogih sporednih sokaka, kao i na Šumeću, bile su do požara skoro same male stambene kuće od drveta. Osim ovih je bilo samo nekoliko kula, kao što je Ibrahim-bega Hasanpašića kula, cijela od kamena sagrađena u Šumeću. Zbog toga je Travnik u spomenutom požaru tako strašno i stradao.

Prije požara je bilo osim dućana i nekoliko stanova Jevreja u Varoš-ulici, kao i u Poturmahali. Veći dio pogorjelih se nije mogao više materijalno oporaviti. Od početka XX-tog stoljeća su većinom Jevreji-trgovci gradili zidane kuće na Glavnoj ulici, ali je bilo i dosta bosanskih solidnijih zgrada sa drvenim krovom. Jevreji su takve kuće kupovali od starosjedilaca /većinom

Muslimana/ i preuredjivali su ih za svoje potrebe i stanove.

JEVREJI PO MJESTIMA STANOVANJA

Prije i poslije prvog svjetskog rata Jevreji su najviše stanovali na Glavnoj ulici, koja se poslije oslobođenja zvala ulica Kralja Petra. Sa zapada prema centru grada u toj ulici su stanovale slijedeće porodice:

Porodica sreskog geometra GELBHAUS je bila odmah kod Malte blizu Luke. Nešto niže pored kuće bogatog trgovca Rasim-ef. Ruždića bila je stara bosanska kuća, u kojoj je stanovala porodica trgovca SALOMA i LUNE FINCI, trgovca manufakturne robe. Nekoliko zgrada niže stanovao je Mordehaj-Mordo SALOM, gostioničar sa velikom porodicom u kući sa dva sprata, u kojoj je nekoliko godina stanovao i brat Mordin Avram-PASA SALOM, nadzornik radiona Fabrike duhana. Zatim, na uglu stanične ulice je dugo stanovala porodica Bokora-Isaka SALOMA, trgovca žitom i dobavljača živ. namirnica za vojsku Austro-Ugarske. Na obali "Keu" Lašve su stanovali u dvjema bosanskim kućama Šua i njegov otac Muško SALOM sa brojnom porodicom. Obe zgrade su imale velike bašte do željezničkog kolodvora. U Muškinoj kući je u prizemlju bila pomoćna bogomolja "Bet-tefila", u kojoj su do kraja prvog svjetskog rata Jevreji gornje čaršije zimi održavali molitve. Ljeti je obično održavana podnevna molitva "Minha gedola", koju su posjećivali i oni iz donje čaršije, kad su subotom šetali gornjim dijelom grada. Dalje u gornjoj čaršiji, preko rijeke je povremeno stanovao u hotelu "LAŠVA" Šua Salom gostioničar, a dalje na desnoj obali Lašve iza osnovne škole je stanovala porodica Salamona J. MONTILJA, vlasnika Velepecare šljivove rakije, na uglu Pašamahale. U toj ulici stanovali su još Jeruham /Jerko/ SALOM Mordin, kvalifikovani bravar i tokar Fabrike duhana. Zatim, porodica Sante /Davida/ PINTO, trgovca špeceraja i kolonijalne robe. Na glavnoj ulici i na Glavici je stanovala porodica Zadika LEVI-ja, trgovca pomodne robe, a u Prnjavor-ulici je poslije rata stanovao Bokor Isak SALOM sa sinom MIKOM, zubarom. U toj ulici prema Željezničkoj stanici je stanovao i Hugo HOFER sa suprugom, bio je zakupnik Sarajev-

ske pivare sa ledarom u pećini sedre ispod Bašbunara. Dalje na glavnoj ulici kod Katedrale je stanovao Bokor-Jakov J. KONFORTI, trgovac brašna i kolonijalne robe na veliko. Nešto niže je držao gostionu "Kod veselog Majera" stari gostioničar Majer SNETREPL, a u istoj kući je stanovao i njegov pašenog Mešulam WEISER sa dva sina, koji su držali malu antikvarnicu školskih udžbenika. Nešto niže je stanovao i držao Fabriku soda-vode Hermann FIERTEL sa porodicom, koji je prije rata imao trgovinu kolonijalne i delikatesne robe i čokolade. Dalje na istoj strani glavne ulice je stanovala porodica David /Jude/ ATIJAS, terzije sa sinom Jakom. Iza te kuće u dvorištu je stanovao i zet Rafo /Avrama/ ATIJAS, obućar, poslije trgovac i mehaničar. Na uglu glavne ulice i Podkestenja je stanovao Avram TRINKI, trgovac seoske manufakturne robe, a dalje Podkestenjem je stanovao sa ženom i kćerkom Avram J. KONFORTI, trgovac žitom. Poslije smrti Avrama Trinkija stanovao je u toj kući Hajim E. PAPO, trgovac delikatesa i gostioničar. Na uglu glavne i Fatmić-ulice je stanovao iza rata Avram-PASA SALOM, a u Fatmić ulici je stanovao dr Fischel ROSENZWEIG, primar Gradske bolnice u čijoj je kući držao zubarsku ordinaciju i Miko J. SALOM, zubar. U Poturmahali iza malog groblja je stanovao okružni liječnik dr Bernard ZAUDERER u vlastitoj kući, koja je izgorila 1903. Ispred tog groblja stanovala je porodica Jude ATIJASa, muntara i njegovog sina šumara Jakše ATIJAS. Dalje u Poturmahali /prema templu/ stanovao je Jakob-Djakomo PINTO, trgovac manufakturne robe, a nekoliko zgrada dalje stanovala je brojna porodica crijevera Menahema ALTARAC sa velikom baštom do templa. Dalje na Glavnoj ulici -preko puta Okružnog suda- stanovao je trgovac Mordo ALKALAJ, koji je preselio u Travnik poslije rata iz Fojnice. U toj kući je stanovala i udova Rahela KATAN, sestra braće Abinun, sa četiri kćerke. Na istoj strani glavne ulice, preko puta hapsane stanovala je najprije Renuča BARUH, udova Kalmia, zatim njen nećak Zadik J. KONFORTI, a kasnije dr Josef i otac Moise KONFORTI. Malo niže, na uglu glavne i ulice Zednjak stanovao je Mamić-Avram KALDERON, trgovac manufakturne robe sa porodicom i trgovinom u prizemlju. U Zednjaku je iza Mamića stanovala porodica Jake M. KONFORTI, trgovca do velikog požara. Na desnoj strani Zednjaka su stanovale prije rata porodice Moise J. KONFORTI, žitarski trgovac, David IZRAEL, punac Moše ABINUNA, a kasnije je u toj ulici stanovao i Elias /Moše/ ALTARAC, sa porodicom, bez zanimanja. Na kraju te

ulice Zednjak je stanovao Jeruham /Merkuš/ KONFORTI, trgovac manufakturne seoske robe. Na Glavnoj ulici, preko puta Beledije /Gradskog poglavarstva/ stanovao je sa porodicom Mošo /Dave/ ABINUN, trgovac kožom. Do te kuće je stanovao Salomon M. ALTARAC, zv. Djokica, trgovac modne robe, a iza njega udova Gracija PINTO, trgovka mješovite robe, a do nje u staroj bosanskoj kući je stanovala porodica Juse M. KONFORTI, udova RIFKA, sin ZADIK i kćerke do udaje. Juso je bio trgovac seoske manufakturne robe i pamuka. Do ove kuće na dogradjenoj zgradi je stanovao najprije direktor Zem. banke BESICKI, zet Feldbauera, zatim porodica Sigmunda WEISS-a, poslovođe Veleprodaje duhana okružja, a onda Natan ROSENZWEIG, direktor banke. Poslije njega su stanovali u toj kući Moise KONFORTI, a iza njega David-Bohor ABINUN Mošin, trgovac kože i cipela. Do ove zidane kuće bila je bosanska kuća, u kojoj je stanovao David A. ATIJAS, trgovac manufakturne robe. Preko puta ove kuće stanovala je porodica Jude MONTILJA, zatim njegovog sina Moše, trgovca manufakturne robe i pamuka. Nešto niže na istoj desnoj strani ulice stanovao je u adaptiranoj bosanskoj kući advokat dr Rafael SALOM, koji je doselio iz Sarajeva. Dalje na Glavnoj ulici lijevo su stanovali najprije porodica SIRCA, trgovačkog putnika, a zatim Hajim D. ABINUN i njegov brat Isak, trgovci špeceraja, kolonijalne robe i željeza na veliko. Do te kuće je stanovao Mošo E. ALTARAC-Crni sa malom trgovinom špeceraja. Na uglu donjeg kraja Zednjak-ulice i Glavne ulice stanovao je najprije Salomon M. ALTARAC, stari veletrgovac manufakturne -muslimanske- robe u staroj bosanskoj kući i zidanoj magazi, iznad koje je stanovao njegov sin Mošo, kada se oženio, a kasnije je isti preselio preko puta trgovine u dvokatnicu, gdje je stanovao i dr B. ZAUDERER. Malo dalje od trgovine Salamona Altarca stanovao je i držao trgovinu kolonijalnom robom i brašnom na veliko Ezra KONFORTI /Jeruhamov/ sa porodicom. Niže Ezrine kuće je stanovao u vlastitoj maloj bosanskoj kući Sua ALTARAC sa porodicom; imao je limarsku radnju u prizemlju i dvorištu. Na uglu Glavne ulice i Donje mahale je kasnije stanovao i imao je trgovinu manufakturne robe David A. ATIJAS sa porodicom, a u D. mahali su stanovali poslije ženidbe sinovi Bohor-Avram i Salomon ATIJAS. Stariji je bio žitarski trgovac, a mlađji je preuzeo očevu radnju manufakture. Dalje u Donjoj mahali je stanovao Bohor-Moš PINTO i njegov nećak Benjamin /Bohor/ PINTO Jusin, u bosanskoj kući. Ovaj je trgovao pretežno vlašićkim sirom za izvoz. Na Glavnoj ulici je dalje stanovao i držao

trgovinu željeza i emajliranog posudja Benjamin Jude PINTO. Na desnoj strani nešto niže na početku Donje čaršije, stanovao je i trgovinu držao stari Mordehaj-Mordo ALKALAJ, koji je prodavao osim špeceraja i suho južno voće, soljene morske ribe /sardele/. Njegov sin Mošo ALKALAJ je iselio poslije rata u Trst, gdje je trgovao sa uvezenim sirom iz Travnika. Od ove zgrade je cijeli prostor dalje prema Žitarnici i uz Varoš-ulicu smatran bio kao "Donja čaršija" u užem smislu. Na tom prostoru je bilo mnogo malih zgrada sa dućanima na čefenak-drvenim krovovima oko Šarene džamije. U jednoj takvoj kući je stanovala starija udova-Jevrejka Rahela di Santu.

Od te Donje čaršije na desnoj strani ulice je most preko Laštve, odakle se odvajaju: put desno prema Ilovači, a lijevo prema Donjem i Gornjem Osoju. Na ulici Podilovačom je stanovao limar Isak ALTARAC sa porodicom u kući, koju je sam sagradio u samome brdu. U Donjem osoju je najprije stanovao Bohor /Moše/ PINTO. Na kraju te ulice, koja prelazi u Šumeće, stanovale su sestri Palomba i Mazalta sa bratom Benjaminom KALDERON i Bernard SIRC, bez zanimanja -defektan u govoru- neoženjen. Na Glavnoj ulici u Šumeću je stanovao direktor i suvlasnik Fabrike šibica Dolac, Jakob /Zak/ I. SALOM sa suprugom Matildom i kćerkom Ninom, a pretežno i sa ocem Babom-Isakom SALOMOM - udovcem. Na desnoj strani ulice je stanovao Juda J. KONFORTI, trgovac manufakturne robe i saraf /mijenjač/ sa porodicom. Kod Plave vode ispod brane Elektrane stanovali su: Avram S. GAON, obućar i David PINTO sa porodicama. U kući D. Pinte je bila i ritualna banja "mikva". Tu je stanovao nekoliko godina i trgovac SEIFMAN sa porodicom.

Na Žitarnici u velikoj bosanskoj kući /nekada hanu/ stanovale su porodice Avrama BARUHA-Sarije i rubia Ishaka BARUHA. U Varoš ulici je stanovala porodica Isaka S. GAONA, obućara, oca sefardskog nadrabina u Londonu dr Salamona GAONA. U toj ulici je stanovao i Rafo A. ATIJAS, obućar, kao i obućar David PAPO, koji je došao iz Sarajeva i priženio se sa kćerkom Hajima PINTO. Elijas-Lijačo KALDERON, tapetar je stanovao sa porodicom u Varoš ulici, kao i t. SARUCA, udova Juse PINTO i Rašela ELIJAU, trafikant i trgovka. U Donjem osoju je stanovao sa porodicom i Mošo /Hajima/ PINTO, trgovac željeza i špeceraja. Na Žitarnici je stanovao i Salomon KALDERON, nekada trgovac u kompaniji sa Salomonom ALTARCEM; u starosti je sa sinovima i kćerkama slabo izlazio

na kraj. Sin rubia Isaka Baruha DUDO, malotrgovac bižuterije i Rafael BARUH zv. Gazda-Rafo, bio je trg. pomoćnik, pod starost bez posla. U Varoš ulici je držao malu trgovinu kratke robe i bižuterije vrlo uvaženi i cijenjenu Ham David GAON, koji je poslije sina Mošea također iselio u Jerusalajim. U Gornjoj čaršiji na Glavnoj ulici su stanovali još Salomon M. ALTARAC sa ženom Sarom, rođjenom PINTO, krojačicom. Salomon /zv. Rentijer!/ je bio obučar, a kasnije je imao malu gostionu-bife. Preko puta je stanovala neko vrijeme i Estera BARUH, udova sa kćerkom krojačicom. U maloj ulici prema templu je stanovao slijepi Avram ALKALAJ sa porodicom, a u zgradi templa je stanovao dugogodišnji šamas Jichak MAESTRO sa sinovima Mošom i Josefom, limarima kao i otac što je bio. Oni su iza rata iselili u Sarajevo.

Od starijih Jevreja u Travniku, koji su umrli još u vremenu Austro-Ugarske, spomena su vrijedni Rafo GAON, mali trgovac i obrtničar, Hajmo HAJON, trgovac, Isak-Kaku-PERERA, također malotrgovac manuf. seoske robe, Menahem ESKENAZI, limar i Jakov ATIJAS, zvani JAKIĆU, obučar specijalne obuće za Muslimane-gradjane.

Sve naprijed navedene porodice stanovale su i živile su u Travniku trajno ili dulje vremena. One, koji su samo povremeno bili kao službenici ili radnici, pre-mještajem boravili manje od jedne godine u ovome gradu, ne navodim. Bili su to većinom Aškenazi-činovnici i službenici i to uglavnom od početka XX stoljeća do drugog svjetskog rata. Pod Jevrejsku vjeroispovjednu opštinu Travnika su, međjutim, spadale i porodice Jevreja Turbeta, Fabrike šibica Dolac, Viteza i drugih manjih mjesta, gdje su živili samo pojedinci. U Turbetu je bilo veliko drvno-šumsko-pilansko preduzeće "UGAR" sa Upravom i glavnim pogonom Pilane i skladištem drvnog materijala. U obližnjem selu Karauli, preko koga se je dovlačio šumski materijal, bilo je također par jevrejskih porodica. U Turbetu su bili najvećim dijelom Aškenazi, koji su doselili kao stručni i administrativni službenici u upravi i u pogonima. Osim ovih je bilo nekoliko porodica Sefarada, koje su preselile iz Travnika i ondje su privredjivali kao trgovci, ili namještenici. Poslije prvog svjetskog rata ovo industrijsko preduzeće se je proširilo na veći kompleks šume ŠEBEŠIĆ u srednjebosanskom gorju između Travnika, Gornjeg Vakufa i Fojnice.

Posljednji generalni direktor i suvlasnik Preduzeća je bio dr Gašo GLAS, koji je sa porodicom stano-

vao u posebnoj vili u Turbetu. Imali su tri kćerke i uspjeli su na vrijeme kao italijanski državljani da pobjegnu. Poznato je, da supruga dr Glasa Fani sada živi u Izraelu. Druga veća porodica je bila Abrahama MELERA, šumskog manipulanta sa suprugom; imao je dva sina i kćerku sa zetom i nevjestom. Zatim, porodica Eliasa MANDELBAUMA, takodjer šumskog manipulanta sa suprugom, dva sina i nevjesta Roza, rođena Snetrepl. Mladji sin Rahmiel /Mičo/ se je spasio u njemačkom zarobljeništvu, sada je upravnik poljoprivredne srednje škole "Sde-Boker" u Negevu - Izraelu sa porodicom. Stariji brat Artur je bio u Upravi viši administrativni službenik, stradao je sa ostalom porodicom i suprugom Rozom, rođj. Snetrepl. Porodica Pavla ERBSENHAUTA, šefa stovarišta pilne sa suprugom Paulom su preživili rat, ali su tri sina stradali u Jasenovcu. Porodica ing. Aleksandra ŠTAJNERA, maš. ing. sa suprugom Henči, r. Snetrepl i kćerkom Zlatom se je djelomično spasila. Supruga Henči stanuje sada na Rijeci. Imali su dvije kćerke od kojih je jedna izvršila samoubistvo u Ljubljani. Uri ŠNETREPL, činovnik pilane -neoženjen- je bio organizovan komunist, pa je odmah odveden u Kerestinač, odakle se nije vratio. U Turbetu je živio i Pavle RUBIN, pokršteni Jevrej. Po pričanju njegovog sina Maksa, Pavle je kao stari komunist organizovao partizansku brigadu /ili odred?/ i poginuo je u Sebešiću. Malči, kćerka Abrahama Melera, udata sa emigrantom iz Njemačke Rosenbergom /?/ je sa ostalom porodicom ubijena u Han-Kramu. Jedan činovnik -Italijan kršćanin Lenasi, čija je žena bila Jevrejka, nastojao je da spasi Artura Mandelbauma i njegovu sestru, ali nije uspio.

Na Turbetu su bile i četiri sefardske porodice iz Travnika, i to: porodica Kalmo ALTARCA, trgovca povrća i voća sa ženom Hanom, sinom MIKOM i kćerkom PAULOM. Sin i kćerka su se spasili, a roditelji i nevjesta Gizele, rođj. Mandelbaum su stradali u ustaškim logorima. Zatim, porodica Juda-Hajima PINTO, trgovca manufakturnom robom, sa suprugom Laurom i kćerkama Nadom i Zlatom su stradali u logorima, dok je sin Dragi spašen, sada živi u Americi. Porodica Jakova LEVI /zv. "Dagodu"/, trgovca kolonijalne robe u Karauli sa suprugom Ernom r. PINTO i kćerkom, svi su stradali. Porodica Avrama /Mami/ MONTILJA, trgovca mješovite robe u Karauli sa suprugom, takodjer je stradala. Jakob GAON, drvarski tehničar bio je neoženjen, spasio se i sada živi u Izraelu.

Premā tome, na Turbetu i u Karauli je bilo devet porodica sa 39 članova i dva neoženjena samca. Osim dr Glasa, sve su porodice stradale. Samo pojedinci su se spasili.

U predgradju Dolac kod Travnika živile su dvije porodice DANON do prvog svjetskog rata kao nadzornici pogona Fabrike šibica, a poslije rata porodica Todoroz IZRAEL sa dva sina i kćerkom, od koje se spasio samo stariji sin u njemačkom zarobljeništvu, sada živi u Beogradu kao direktor jedne srednje škole.

U opštini Vitez -14 km istočno od Travnika- je dugo živio i stanovao gazda Josef-Juso PINTO, trgovac manufakturne robe i špeceraja sa ženom, sinom i kćerkom. Svi su preselili u Travnik poslije rata, a umrli su u Travniku otac i sin Djakomo, dok su žena i kćerka udata Gaon stradale u logorima.

-oOoOoOo-

Toliko o populaciji Travnika sa okolinom prema sjećanju preživjelih. Ove su porodice živile zadnjih zadnjih 40-50 godina do 1941. godine u ovom provincijskom gradu Bosne, koji se smatra da je jedno od najstarijih naselja Jevreja. Broj članova porodica se može samo približno procijeniti po epohama kako slijedi: Prije i poslije okupacije do oko 1900.g. računa se, da je bilo oko 450 članova u 100 porodica. Od početka stoljeća do 1918.g. -u vremenu Austro-Ugarske moglo je biti najviše 400, a kasnije do 1941. samo oko 350 Jevreja. Ovo me broju stalno naseljenih Jevreja u Travniku, može se dodati još 20 do 25 pripadnika iz drugih mjesta bivše Jugoslavije i izbjeglica iz Njemačke i Austrije, pretežno 1938.g. Opadanje broja Jevreja u Travniku je bilo sve jače zbog težih privrednih mogućnosti u bivšoj Jugoslaviji, posebno u Travniku, koji se nije razvijao privredno, ni društveno, kao drugi gradovi Bosne i Hercegovine. I seljavali su većinom mladi Jevreji prije ženidbe, ili udajom, ali je natalitet mlađjih bračnih parova osjetno opadao od početka ovog stoljeća. Broj žena je 1941.g. bio znatno veći od muškaraca.

-oOoOoOo-

7.

8.

9.

10.

11.

12.

ŽIVOT I OBIČAJI JEVREJA

U Travniku, kao i u drugim bosanskim gradovima /vjerojatno i cijeloga Balkana/ bio je život Jevreja-Sefarada poslije izгона iz Španije od 16. vijeka, strogo patrijarhalan. Dok nisu naučili jezik naroda, živili su separisano od drugih. Postepeno su se privikavali običajima i načinu života drugih gradjana, ali je vjerojatno da su lakše i slobodnije imali dodir i veze sa Muslimanima, nego sa kršćanima, i to najviše zbog hrane. Roditelji su strogo čuvali djecu, da ne bi jeli nešto sa katoličkom djecom. Kašerut se je strogo čuvao u svakome mjestu i domu. Stari su pričali, da se nije smio ni sastaviti "minjan" u provinciji, ako barem jedan Jevrejin nije znao klati "kašer" barem živad. Nijedna Keila nije mogla biti bez šoheta /ritualnog koljića/. Predmolitelj /hazan/, pa i za čitanje Tore /sefera/, mogao je biti svaki pobožniji Jevrejin koji je znao dobro moliti. Ispočetka su otac ili djed učili dijete već od pet godina čitati "Alef-bet", a kada je u mjestu bilo više od pet minjana, tj. 50 muškaraca starijih od 13 godina, onda se obično angažovao i rubi /vjeroučitelj/.

HRANA I NOŠNJA Sefarada je bila početkom XX stoljeća najprije tipično španjolska. Muškarci su postepeno prihvatili gradsku narodnu nošnju: čakšire, fermene i fes. Žene su od udaje dosta dugo obavezno nosile t.zv. "TUKADU", posebnu kapu omotanu svilenim platnom ispod koga su bili gusto nanizani sitni zlatnici /obično grmiluci/. Po gustini niza zlatnika raspoznavale su se bogatije žene, kao kod nejevrejki po ogrlicama dukata. Stariji -muški i žene- su nosili zimi kratke, i duge ogrtače sa krznom od lisice ili druge zvjerke. Žene su pri udaji sa "ašugarom" /opremom/ dobivale obično i po jednu anteriju od svile ili kadife vezene zlatom ili srebrom. Te se anterije i sada čuvaju u pojedinim muzeumima. Od takvih -lijepih- anterija su pod starost bogatiji svečari dali praviti "Parohet" tj. zastor za vrata škrinje za sefarim /svitke tore/* Na tim zastorima su bila izvezena hebrejskim slovima imena darovatelja sa oznakom

*/ Vidi fotografiju.

godine izvršene proslave. Najčešće je to bilo povodom "Hatanuta", koji se obavljao u templu na "Simhat-tora" - zadnjeg dana Sukota /praznik sjenica/. U travničkom templu je bilo sve do aprila 1941. god. 15-16 svitaka tore sa skupocjenim srebrenim i pozlaćenim "rimonim" /ukrasnim kapama svitaka/ i plaštima. Ovi su svici sa većim brojem dekoracija nadjeni poslije zadnjeg rata u Muzeju jezuitskog samostana u Travniku, kome su ih ustaški pljačkaši predali. Jedan dio te -slučajem pronađjene- ostavštine travničke sinagoge se sada nalazi u Sarajevskom templu, a drugi u Muzeju Jevreja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Isto tako i način prehrane Sefarada je bio tipičan. Jevrejske žene su sačuvale svoj način spremanja jela sve do najnovijeg vremena. Mnogo se jela spremalo od tijesta, od kojih je osobito omiljen bio "pastel" - pita od faširanog mesa čorbasto spremljenog između dvije jufke- u tepsiji pečena na jakoj vatri u rerni štednjaka. Tipični su i sitni tjesteni kolači poput ruskih "piroški" sa filom od mesa, ili sira sa špinatom i sličnim, što je jako ukusno -t.zv. "burikitas". Kasnije su Jevrejke na Balkanu naučile spremati /kuhati/ i orijentalna jela, kao što su bureci, bamije, sarme i sl. Tek poslije okupacije počele su naše žene da spremaju i jela "a la franca", tj. pečenja i šnicle sa dodatkom povrća, kolačima i kompote.

Jevreji su se međusobno gostili najviše u stanovima povodom praznika ili kada su slavili obrede - "berit-mila" - fadas, zaruke i vjenčanja, itd. Osobito dugo je ostala kao obavezna korota za umrlim roditeljima i bližom rodbinom na dan smrti, t.zv. "limud". Taj obred se je obično održavao u stanu priredjivača, gdje su pozvani -obično pobožniji i siromašniji- najprije molili /iz molitvenika/ određene molitve, a poslije toga su obavezno služeni kolači "lukumis", na poseban način pečena kokošija jaja sa šljivovom rakijom -pri čemu je svako glasno izrekao molitvu "mezunot", "šeakol" i dr. Taj se obred i sada još vrši, ali ne u stanu, nego obično u templu, za pokoj i mir umrlog člana. Bilo je nekada i mnogo drugih obreda i običaja /većinom religioznog karaktera/, koji su vremenom napušteni. Čuvanjem tih obreda i običaja od starina, sačuvan je i znatan dio istorije Sefarada od progona iz Španije. Trgovina i zanat Jevreja u Bosni je također bio za građane i seljake ispočetka takav, da su nastali vrlo interesantni odnosi između trgovca i kupaca. Narod je brzo dobio po-

vjerenje u jevrejskog trgovca ili zanatliju smatrajući ih pobožnim, koji neće prevariti.

Ne može se tvrditi, da su se prvi Jevreji u Bosni bogatili na štetu gostoprivimih -iako primitivnih- naroda. Istina je, daje među njima bilo već po dolasku ne samo trgovaca i zanatlija, nego i novčara, sarafa i drugih slobodnih zvanja, ali su svi bili sposobni u poslu koji su obavljali i -većinom poštenu "od riječi" i kada bi se prevarili u računu, a svi su bili marljivi tako, da je okolina mogla mnogo od njih da poprmi i nauči. Trgovci Jevreji su mnogo doprinijeli /odmah po dolasku u ove krajeve/ razvitku izmjene dobara, proizvoda gradjana i seljaka. Ovi su brzo poklanjali povjerenje jevrejskim trgovcima, koji su znali dobavljati robu za poljoprivrednike. To je bio u prvom redu pamuk i bez -glavna odjeća travničkih seljaka. Nasuprot tome, vuna, stoka i poljoprivredni proizvodi su posredstvom jevrejskih trgovaca se izvozili u gradove i preradjivali za gradjana i susjedne narode.

Poznato je i to, da su mladi Jevreji -osobito od okupacije- počeli da se relativno više školuju i da postižu viša stručna i naučna znanja, od čega je narod imao osobitu korist. Osim ljekara sa diplomom /prvi su bili Jevreji iz Galicije/, rano su i domaći Jevreji sticali znanja na fakultetima Austro-ugarskih univerziteta. Jevreji su mnogo brže naučili i njemački jezik, čime su mogli mnogo da doprinesu razumijevanju između činovnika stranaca i domaćeg stanovništva.

U Travniku su bila do prvog svjetskog rata samo 3-4 bogatija trgovca-Jevreja, pa i za njih se znade, da su najviše štednjom uspjeli da izgrade po nekoliko kuća za stanovanje i za vlastite trgovine. Poslije rata su i sinovi dobrostojećih trgovaca teško mogli da se održe trgovinom. Udaja ženske djece /djevojaka/ je predstavljala stalno najveći teret za roditelje. Bogatiji trgovci nisu tražili samo zetove iz "boljih" trgovačkih familija, nego su htjeli da se njihove djevojke zabavljaju pretežno sa školovanim i sa studentima.

Od okupacije je bilo u Travniku nekoliko sveštenika višeg ranga. Jedan od njih je bio Rav ham-Avram ABINUN, koji je iza okupacije bio izabran i postavljen za glavnog rabina u Sarajevu. Poslije prvog svjetskog rata je Travnik dao nekoliko jevrejskih teologa i hebreista, kao što su nadržabin Sefarada dr Salomon GAON, sada u Londonu i znameniti književnik-hebreista Moše D. GAON, koji

je mlad iselio u Jerusalem prije prvog svjetskog rata /umro je u Izraelu 1971. godine/. Iz Travnika je bio i dr Kalmi ALTARAC, profesor filolog i hebreista /umro u Banjaluci 1973.g. kao aktivan profesor srednje škole/. Krajem XIX i početkom ovog stoljeća u Travniku je više godina služio Ham-Moše ROMANO kao vjeroučitelj i predmolitelj /hazan/.

Vjeronauka se onda učila po starom metodu i bila je obligatna za sve učenike-Jevreje osnovnih, trgovačke škole i niže gimnazije. Svi smo znali dobro čitati molitve, a napredniji su čitali i "peraša" /toru/. Kada je ham-Moše Romano bio premješten u Bijeljenu, u Travnik je došao moderan mladi vjeroučitelj Sabetaj DJAIN, o kome je dovoljno pisano u ovom napisu pod "Nacionalno budjenje". Poslije Djaina su opet bili angažovani sveštenici iz Sarajeva kao hazanim i vjeroučitelji. Slučajno je poslije Djaina došao ham David ALKALAJ iz Srbije, ali je on bio rodom iz Travnika i njegov brat je bio trgovac Mordehaj Alkalaj. Izučio je teologiju u raznim ješivot Srbije, oženio se i bio se zaposlio u Srbiji. Imao je 4 sina i tri kćerke, od kojih je sin Moša pohađao s nama u Travniku gimnaziju do mature, kada je njegov otac bio otišao iz Travnika. Ham David Alkalaj je bio impozantan sveštenik sa bradom i odjećom sličnom srpskih sveštenika, pa su ga nejevreji zvali "jevrejski pop". Poslije njega je došao ham Daniel DANON iz Sarajeva. Ova dva hahama su bili kao rabini ugledni predstavnici travničkog jevrejstva prije i poslije prvog svjetskog rata. Po nekoliko godina su služili u Travniku i drugi mladji predmolitelji /hazanim/. Kada je prva klasa pitomaca Srednje teološke škole sa seminarom u Sarajevu završila školovanje, nekoliko mladih apsolutenata je bilo angažovano i u travničkoj Jevrejskoj opštini. Zadnji hazan i vjeroučitelj u Travniku je bio Samuel ABINUN, koga su ustaše u oktobru 1941.g. također odveli u Jasenovac odakle se nije vratio.

- o -

Iz prednjega se vidi, da su Jevreji Travnika i kao vjerska zajednica imali svoje predstavnike za bogoslužje, vjeronauku, kao i za sve druge vjerske obrede po tradiciji. Sveštenici Travnika su vršili neke vjerske obrede i u susjednim manjim gradovima /Bugojnu i Jajcu/, gdje nije bilo toliko Jevreja, da bi osnovali posebnu vjeroispovjednu zajednicu. Ti obredi su bili pretežno

povodom rođenja i pokapanja vjernika, a za velike praznike /Roš-ašana i Kipur/ organizovana su i bogoslužjenja odašiljanjem pomoćnika za molitve.

U "SPOMENICI" Jevrejske opštine Sarajeva povodom proslave 400-godišnjice dolaska prvih Jevreja u Bosnu i Hercegovinu je zabilježeno, da su Jevreji poslije Sarajeva postepeno naseljavali i u provincijskim gradovima Bosne. Ima dovoljno dokaza, da se tada u vezirski grad Travnik počelo useljavati nekoliko jevrejskih porodica, po prilici 200 godina poslije dolaska prvih Jevreja u Sarajevo. Osim prvih spomenika u obliku stećaka na groblju Bojne, ukazuje na to i spominjanje nobelovca Ive ANDRIĆA u "TRAVNICKOJ HRONICI". Kod opisa dolaska prvog francuskog konzula Davila početkom XIX stoljeća Andrić navodi, da su Jevreji u Travniku predstavljali napredniji dio stanovnika grada i da je prvi smještaj toga konzula bio odredjen kod uglednog trgovca Josefa BARUHA.

Osim nekoliko trgovaca i novčara -u daljem prikazivanju života i stanja stanovništva u Travniku- Andrić spominje u Hronici i narodne ljekare - Jevreje, koji su svoje zvanje donijeli iz Španije i porodično su ga dalje prenosili na nasljednike. Istorijski je dokazano, da su i u Sarajevu bili "hećimi" većinom Jevreji. Nema sigurnog dokumenta o dolasku i zanimanju prvog Jevrejina u Travniku, ali je najvjerojatnije -kako to i nadržabin dr Moric LEVI navodi u monografiji "Die Sephardim in Bosnien", da su najprije u vezirski grad Travnik dolazili povremeno Jevreji novčari iz Sarajeva. Oni su pozajmljivali novac na kamate najviše pašama i begovima, kojih je u Travniku bilo mnogo. Možda bi se u kojim "sidžilima" /zapisnicima travničkog kadiluka/ dalo nešto otkriti o takvim poslovima, kojih je sigurno bilo u XVIII stoljeću u Travniku.

Pretpostavlja se, da je postojala jevrejska vjeroispovjedna opština najkasnije sredinom XVIII stoljeća i na osnovu podataka, koje su dali moji predci početkom ovoga stoljeća. Oni su tvrdili po predaji, da je djed moga djeda Jeruham KONFORTI došao iz Novog Pazara i nastanio se u Travniku jer je onda bilo više jevrejskih porodica sa KOLELOM, tj. saopštinskim odborom i sa provizornim templom. Bio je navodno vrlo pobožan i vidio je, da se u mjestu Jevreji pridržavaju svih vjerskih propisa i obreda, posebno "kašeruta" /ritualnog klanja stoke za ishranu Jevreja/. Naselio se je kao trgovac sa

familijom oko 100 godina prije okupacije, a imao je dva sina i više kćeri. Stariji sin je bio Jaakov, a mlađji Moše. Stariji je naslijedio oca u trgovini, a mlađji je izučio vjersku nauku u sarajevskim teološkim institutima zv. "ješivot" i postao je sveštenik - Haham.*/

Osim ove porodice Konforti, bile su u Sarajevu porodice KONFORTE, koje su bile u daljem srodstvu sa travničkim. I ovi su bili pobožni, pa je među njima bilo više sveštenika. Moj pradjed Ham Moše Konforti je kao sveštenik iz Travnika iselio u Jerusalem krajem XIX stoljeća i ondje je umro iste godine na Roš-ašana oboljevši od malarije. Jedan od njegovih četiri sina je bio moj djed Josef /gazda Juso/, trgovac manufakturne robe, a isto tako i njegov rođjak Jeruham /Jakova/ Konforti je bio trgovac i veoma pobožan, pa je bio šohet na dobrovoljnoj bazi -kada u mjestu nije bilo- ili je bio bolestan mjesni šohet. Taj rođjak moga djeda zv. Merkuš imao je također brojnu porodicu, koja je na žalost kao i naša stradala od ustaša 1941. godine.

Slično kao porodice Konforti i drugi Jevreji Travnika su bili pretežno trgovci i zanatlije-obrtnici. O njima ću u daljem nastojati da prikažem po srodstvu i zanimanjima uglavnom /po sjećanju preživjelih/ od početka XX stoljeća do 1941. kako slijedi:

Porodica PINTO

Jedna od najstarijih i brojčano najvećih travničkih porodica je bila Pinto. Još prije okupacije su bila 4 brata: najstariji Bohor Moše Pinto nije imao djece, pa je posvojio sina najmlađeg brata Juse - Benjamina, koji je također bio Bohor. Skupa su imali trgovinu špeceraja, ali je nećak već rano bio počeo da otkupljuje i izvozi ovčiji sir Travnika, posebno vlašićki.

Drugi brat je bio Hajim Pinto, trgovac gvoždja i špeceraja. On je imao tri sina: Jakova, Mošu i Benjamina. Prvi je imao trgovinu špeceraja, a drugi sinovi su trgovali kao otac željezom i emajlom.

Treći brat David Pinto, nije imao trgovinu, nego se bavio raznim manjim poslovima "na nogama". Prodavao je Jevrejima i svježu ribu, koju je otkupljivao od ribara. U starosti je pomagao sinovima, kada su ovi otvorili trgovine.

*/ Vidi genealogiju por. Konforti na strani 76.

Četvrti brat je bio gazda Juso Pinto, koji je od ženidbe imao trgovinu mješovite robe, pretežno manufakture za selo u Vitezu, seoskoj kasabi, 14 km istočno od Travnika na glavnoj cesti za Zenicu i Sarajevo. On je bio pobožan, oženjen sa sestrom glasovitog Ham-Bohora Maestro -Lunom; imali su dva sina i kćerku Rahelu udatu Gaon, čiji je sin sada sefardski nadrabin u Londonu. Da je ovaj unuk dosegao taj položaj, zasluga je djeda Juse, koji ga je uputio u tek otvorenu Srednje-teološku školu i seminar nadrabina dr Morica Levija u Sarajevo. Pri završetku te škole kao odličan apsolvent preporučan je od Uprave škole i upućen na dalje studije teologije u London. Kao pitomac Sefardske zajednice ostao je po završetku studija u Londonu, a sada predaje kao viši sefardski nastavnik-teolog i u New-Yorku. /O porodicama GAON iz Travnika biće još riječi/.

Spomenuta četiri brata porodice Pinto, čiji se otac zvao Benjamin, rođeni su u Travniku prije okupacije oko 1840-60.god. O njihovim precima nije poznato ništa pobliže; sva četiri brata umrli su do 1920.g. Bili su poznati u gradu kao pošteni i ugledni trgovci, imali su dosta sinova i unučadi, ali sem Salamona Gaona, nisu djeca pohađala više škole, samo nekoliko unuka su izučili zanate. Najstariji brat Bohor Pinto, nije imao djece, njegov posinak Benjamin je umro za vrijeme prvog svjetskog rata od španske gripe. Bio je oženjen sa mnom tetkom Gracijom Konforti, s kojom je imao 2 kćerke dobro udane i sa unučadima sve su stradale u logorima. Najstariji sin Hajim Pinto, Jakov, nije imao sreću sa špecerajskom trgovinom u centru Donje čaršije; supruga mu je umrla rano i oženio se po drugi put. Imao je mnogo djece, pa je onda kao šohet i predmolitelj bio uposlen u Jevrejskoj opštini, a umro je prije 1941.g. Druga dva njegova brata, Mošo i Benjamin, odvedeni su 1941. u Jasenovac i likvidirani. Jedna kćerka Moše Pinto je spašena, sada udata u Sarajevu. Od trećeg brata Davida stariji sin, Juda-Hajim, poslije ženidbe je otvorio radnju u Turbetu, koja je dobro išla, pa je sagradio u mjestu kuću sa trgovinom. Imao je dvije kćerke i sina Dragu; od cijele porodice se je taj sin spasio, sada živi u SAD. Drugi, mlađji sin Davida, Santo Pinto, je takodjer poslije ženidbe otvorio samostalnu trgovinu špeceraja u Travniku, koja je dobro prosperirala, pa je i on sagradio u Gornjoj čaršiji zidanu kuću za stan i radnju. Oba dva brata su bili najprije trgovački pomoćnici. Santo je imao samo kćerku; sve troje su stradali u logorima.

Mlađi sin Hajma Pinto -Benjamin je bio oženjen bez djece. Njegova supruga Klara se je spasila i sada živi u Izraelu.

Osim ovih u Šumeću je bila još jedna porodica Davo i Oru PINTO, koja je kod Plave vode u vlastitoj ma-
loj kući, koju je Željeznička direkcija izgradila poslije velikog požara, uredila skromnu ritualnu banju "mik-
va", a izdržavali su se i time, što su preko ljeta u se-
lima sirili kašer sir i prodavali ga porodicama pobožni-
jih Jevreja Travnika.

Porodica SALOM

Po brojnosti članova i kao starosjedioci Travnika, bile su dvije porodice Saloma. Stariji Moše-Muško Salom je bio rođen sredinom XIX stoljeća, dosta emancipovan najprije trgovac, pa zastupnik stranih preduzeća, poznavao je dobro njemački jezik, a prilično i turški. Imao je veoma brojnu familiju jer se i on po drugi put oženio. Među starijim Jevrejima Travnika bio je ugledan član Kolela. Nije bio izrazito pobožan, ali je darivao za održavanje opštine i templa /parohet, svitak tore i rimonim/. U vlastitoj kući je sam održavao pomoćnu bogomolju za članove iz gornjeg dijela grada. Pod starost je sa sinom Šuom otvorio pecaru rakije i mehanu, a kasnije je Šua imao i trgovinu žita i brašna na veliko, koja je isto dobro prosperirala, pa je kupio susjednu kuću sa velikom baštom. Od prve žene je Muško imao dva sina i četiri kćerke, a sa drugom ženom je imao tri sina i tri kćerke. Stariji sin od prve žene ISAK je među prvim travničkim jevrejskim studentima upisao pravo u Beču, gdje je i apsolvirao. Bio je najprije sudski praktikant u provincijskim mjestima Posavine, a za nekoliko godina došao je u Sarajevo i radio kod advokata i u Građskoj štedionici, dok nije na kraju otvorio vlastitu advokatsku kancelariju. Bio je oženjen sa kćerkom ugledne porodice Finci, sa kojom je imao troje djece. Samo jedan sin Braco-Rafael Salom, također pravnik, se je spasio i sada je pravni savjetnik velikog preduzeća "Energoinvest" u Sarajevu. Svi su ostali stradali u logorima ustaša.

Drugi sin Muške iz prvog braka je bio spomenuti Šua, koji je bio izučio bravarsko-tokarski zanat, ali se istim nije bavio. Čim se oženio sa kćerkom uglednog trgovca Jake Saloma iz Jajca -Blankom- otvorio je meha-

nu i pecaru rakije - kako je naprijed navedeno. Imao je sina Jaku i kćerku Ernu, koja se udala pred samim drugim svjetskim ratom, razvela se i spasila u partizanima; sada živi u Izraelu. Sin je bio težak bolesnik i umro je kao dječak. Sva i žena su odvedeni i stradali u logorima.

Sa prvom ženom je Muško imao dvije starije kćerke, udate u Sarajevu, a jednu najmladju Rikicu, udatu u Olovu. Sve su sa familijama stradale.

Od druge žene najstariji sin Miko-Avram je bio zubar dentista, koji je imao zubarsku ordinaciju i zubotehniku, koja je u Travniku dobro radila u zgradi Jevrejskog doma. Nažalost, obolio je mlad - neoženjen - od hronične upale bubrega i u tridesetoj godini je umro. Njega su zvali "MALI MIKO" za razliku od VELIKOG Mike Saloma, koji sada živi u Sao-Paulu - Brazil. Mladji brat Maloga Mike - Mordo je diplomirao Sumarski fakultet u Zagrebu. Treći brat Danko-Daniel Salom je studirao u Zagrebu pravo. Kao student i organizovani komunista stupio je prve godine rata u partizane i poginuo je negdje na Kozari. Muško Salom je umro prije rata naglom smrću, a supruga sa mladjom djecom je stradala u logorima ustaša.

Druga grupa Saloma starosjedilaca Travnika se sastojala od četiri brata, od kojih je samo najmladji Rafo, zv. Dijamant sa svršenom trgovačkom akademijom bio činovnik Austro-ugarske Zemaljske vlade i živio je do smrti u Sarajevu. Ostala tri brata, i to: Isak-Bokor, Mordo i Avram-Paša Salom su živili u Travniku. To su bili sinovi Ješue, trgovca, koji je umro zadnje godine XIX stoljeća. Majka braće Salom je bila Bulka /zvana tija Bulka/, koja se kao udova preudala za najbogatijeg Jevrejina Sarajeva Daniela Saloma i otišla je u Sarajevo. Najstariji sin Ješue -Bokor-Isak Salom je bio jedan od najuglednijih Jevreja Travnika, dugogodišnji predsjednik Jevrejske opštine prije prvog svjetskog rata, trgovac i višegodišnji vojni dobavljač /K.u.K. Militärliferant/, a dobavljao je hranu dugo godina i za veliku Hapsanu Okružnog suda u Travniku. Preko 70 godina star odveden je sa suprugom Simhom zv. Majka, u Jasenovac i odmah ubijen. Supruga Simha je umrla i sahranjena u Djakovu. Njen otac Rafael-Rafo Salom je bio otac i Sue Saloma /Hotel "Lašva"/, a oženjen je bio sa Blankom, također rođenom Salom. Taj Rafo Salom je za vrijeme Turaka u Travniku bio finansijski stručnjak i vezirov "haz-

nedar" /blagajnik/. Kao takav je jednom na službenom putu/u Istanbul/ pao s konja i na mjestu umro. Spomenuta 4 brata Saloma su imala jednu sestru Floru, koja je udata bila u Kladnju

Bokor-Isak Salom je imao četiri sina i jednu kćerku. Najstariji Sua-Salvator, rođj. 1894. je studirao pravo u Beču, ali je za vrijeme rata napustio studije i oženio se sa kćerkom bogatog bankara Ješua D. Saloma; stradao u Jasenovcu. Drugi sin Rafael-dr Rafo Salom je studirao medicinu u Pragu i specijalizirao je ginekologiju. Kao takav je bio privatni ljekar u Sarajevu do drugog svjetskog rata, spasio se u izbjeglištvu u Italiji i Švajcarskoj, a poslije rata je bio šef porodilišta Opšte bolnice u Tuzli, gdje je penzionisan, a umro je u Beogradu 1973. godine. Treći sin Mento-Menahem je završio Exportnu akademiju u Beču; bio je zastupnik petrolejske firme "Shell" za Jugoslaviju u Beogradu do drugog svjetskog rata. Živio je u izbjeglištvu u Italiji i SAD, gdje je umro 1960. Najmladji sin Miko-Avram, zubar, rođjen 1905, živi sada sa suprugom Erdonjom i sa sinom jedincem Igo-Isakom, sada elektronski ing.-oženjen, u Sao Paolo - Brazil.

Jedina kćerka Bulka je udata za Moisa Suzina i živi sada u New-Yorku. Imaju kćerku Almu, ugledan advokat u New-Yorku. Unučad Bokora Saloma su skoro svi inžinjeri.

Mordo-Salom, drugi brat je imao osmero djece i to 6 muškaraca i 2 djevojčice. Najstariji sin Sua je bio diplomirani veterinar, slijedeći Jerko-Jeruham je bio kvalifikovani bravar i tokar, u Fabrici duhana u Travniku, Danko-Daniel, poštanski činovnik u Travniku, Mošo, krojač, sada u Parizu /od 1930/, Mento-Menahem je bio trgovac sa ocem i najmladji Izidor, student. Kćerke su bile Blanka i Estera. Supruga Morde Grasja, rođj. Levi iz Bihaća i mladja kćerka su odvedene u logore i stradale kao i svih 5 sinova /osim Moše/. Mladja kćerka i Mordo su umrli prije rata.

Avram-Paša Salom, treći brat je sa srednjom školom bio nadzornik u Fabrici duhana. Imao je tri sina i dvije kćerke. Najstariji sin Sua je bio apotekar u Zagrebu, a drugi Salomon je bio sudija, a treći Izidor, student prava umro u emigraciji u Splitu 1942. godine. Starija kći Loni je umrla kao djevojka prije rata, a mladja Blanka se je spasila, udata Papo, sada u Izraelu kod Natanije. Roditelji i dva sina su stradali u Jase-

novcu.

Rafael-Diamant Salom je imao sina jedinca Šuicu, koji je spašen kao partizan-prvoborac, sada ing. u Beogradu. Kćer Renka, ud.Baruh/za brata dr Kalmia/ je stradala sa porodicom Baruh u Crnoj Gori -odvedena je od Njemaca u logor Aušvic. Spašen je samo mali sin Cico, koji je kod kapitulacije Hitlerove Njemačke spašen od Ruske armije, predat nekoj njemačkoj porodici, a poslije oslobodjenja preuzeo ga je ujak ing. Suica. Rafael Salom - Diamant je umro u Sarajevu 1929.g., gdje je bio vrlo ugledan kao društveni radnik, osobito u "Benevolenciji" i u "Liri". Njegova supruga Rahela, kći uglednog trgovca Izahara Danona u Sarajevu je bila takodjer društvena radnica.

U rodbinskoj vezi sa ovom drugom grupom Saloma je bio i Šua Salom, zv. "Lašva" jer je bio vlasnik malog hotela na desnoj obali rijeke Lašve blizu Zelj.stanice u Travniku. On je bio brat Majke /Simhe/, supruge Bokora Saloma. On je bio samo povremeno u Travniku, a ljeti pretežno u banji Kiseljak, gdje je upravljao velikim hotelom "Stefani", čiji je vlasnik bio njegov šurjak Princ Salom iz Sarajeva.

Supruga Šue Saloma /Lašve/ je bila Klara iz ugledne porodice Eskenazi iz Sarajeva, a imali su sedmero djece, 4 sina i 3 kćerke. Najstariji sin Rafo je bio trgovac i hoteljer na Kiseljaku i u Travniku; stradao je u Jasenovcu. Drugi sin Danko-Daniel Salom je bio medicinar u Beču, gdje je izvršio samoubistvo u živčanom rastrojstvu. Mladji sinovi Mento i Miko su završili trgovačku akademiju i bili su bankovni činovnici. Miko je pos lije rata iselio u Izrael, gdje je stradao u saobraćajnoj nesreći. Od 3 kćerke najstarija Blanka, udata za Eliasa Kabilja u Visokom kod Sarajeva, a ostale dvije Simha i Rikica - sve su stradale u logorima. Od ove cijele familije niko nije preživio rat.

Kako se iz navedenog vidi, starosjedilačke porodice Saloma u Travniku su bile prve, koje su slale sinove na više škole. Osim toga, značajno za tu porodicu -kao i za Salome Sarajeva- je to, da su se pretežno ženili sa Salomima, daljom rodbinom, zbog čega su od provincijskih Jevreja smatrani "aristokracijom"!

Osim ovih autohtonih travničkih Saloma, bile su u Travniku i dvije porodice, koje su poslom doselile i nastalile se u Travniku. Prva je porodica Zaka-Jakova

Saloma, direktora i suvlasnika Fabrike šibica Dolac, a druga je porodica advokata dr Rafaela Saloma. Žak Salom se je oženio sa Tildom, kćerkom Rafaela Poljokana iz Banjaluke odmah poslije otvaranja fabrike 1905. godine. Imali su jednu kćerku Ninu, koja je udata bila za ujaka Bracu Saloma, advokata u Sarajevu, a poslije ovoga rata /i pogibije dr Brace na Drvarskom desantu/ je bila udata za ljekara dr Vučkovića i živili su u Kanadi. Majka Tilda je sada u New-Yorku, dok je Žak umro u emigraciji /navodno u Parizu/ poslije rata. Sa Žakom Salomom je bio u Travniku i njegov otac Isak Salom, ugledan Jevrej iz Sarajeva. Stanovali su u Sumeću, gdje su ga zvali "Babom" i bio je društven sa nejevrejima u kafani "Derventi", gdje je obično igrao orientalnu igru, zv. "Tabla" ili "Seš-beš" sa kockama i drvenim pulama. Direktor Žak Salom je bio pravi dobrotvor -osobito za stanovništvo Travničkog polja- iz kojih su naselja mnogi mladi ljudi našli zaposlenje u Fabrici, gdje su neki izučili zanate. Za Jevrejsku zajednicu je bio galantan, društven i pristupačan mnogim Jevrejima koje je pomagao.

Poslije prvog svjetskog rata doselila je i nastanila se je u Travniku još jedna porodica -advokata dr Rafaela Saloma. Sa suprugom Sarom je imao dvije kćerke /Blanku i Sidu/ i jednog sina Daniela-Bracu. Blanka je bila udata 1930.g. za mladog ljekara dr Jonasa Fischbacha /sada u Zagrebu/, od koga se razvela 1945. jer se navodno nije htjela da vrati iz izbjeglištva u Jugoslaviju. Sada živi u Brazilu, a mladjina sestra Sida je u Argentini. Obe su udate u izbjeglištvu; iz Italije otišle su u Ameriku. Njihov brat Daniel je iz Splita stupio u Partizane i poginuo je u NOV 1943.g. Njihova majka Sara je odvedena bila u Loborgrad i u Aušvic, odakle se nije vratila, a otac dr Rafael, advokat, je umro prije rata /poslije operacije raka jetre/. Advokat dr Salom je kupio u Travniku kuću, koju je uredio za stan i advokatsku kancelariju. U prizemlju je ustupio na stanovanje malu prostoriju siromašnoj udovi Beji Schwartzbard besplatno. Bio je poznat kao ispravan advokat-pravobranilac, koji nije htio da primi klijenta, da brani u sudu bez izgleda da je isti bio u pravu sa zahtjevom parnice. Bio je dosta imućan i nije morao samo od advokature da živi.

Osim toga, sjećam se iz djetinjstva da je bio u Travniku, sa majkom udovom, dječak koga su zvali Sua Salom đi Bišća. Bolovao je od favuza /čelavost/, pa su nam majke branile da se s njime igramo. Ova žena je poslije ise-

lila u Sarajevo. Bila je siromašna i radila je kao kućna pomoćnica kod bogatih porodica.

Porodice ATIJAS

Jedna od najstarijih jevrejskih porodica u Travniku je bila bez dvojbe Jude /Moše/ATIJAS, zv. "Dudo el muhtar". O toj tipično esnafsko-malotrgovačkoj porodici priča jedini još preživjeli, najmladji sin Dudin Avram slijedeće:

"Moj djed Moše Atijas je bio trgovac, koji je putovao radi nabavke robe iz Dalmacije prije okupacije Bosne i umro je ondje. Njegovi sinovi Juda i Jakov nisu znali ni gdje je zakopan, ali su ipak svake godine na dan njegove smrti 15. elula, održavali obavezan "Limud" po obredu i običajima. Ja sam kao dječak jednom na limudu upitao oca gdje je njegov otac /moj djed Moše/ umro, na što mi nije mogao odgovoriti. Jednom prilikom /1936. god./ kada sam u Splitu na Marijanu bio na sprovodu jednog hazana Daniti-a i razgledavao na tom starom i uredjenom groblju spomenike, pristupio mi je knjižar David Morpurgo i upitao me da li tražim grob moga "rodjaka" iz Travnika. Bio sam nemalo iznenađen i odgovorio sam, da neznam za nikakvog rodjaka sahranjenog u Splitu. Poveo me je između redova starijih spomenika i pokazao mi je nadgrobnu ploču, na kojoj je dobro sačuvanim hebrejskim slovima bilo ugravirano ime: "MOŠE ATIJAS beir TRAVNIK" -Senat 15. elul 5626. a to je bila 1866. godina po novom kalendaru. Dakle, puka slučajnost da sam kao unuk doznao za mjesto njegove sahrane 70 godina poslije njegove smrti. Moj otac je umro 1923. a njegov brat zv. t. JAKIĆU još mnogo ranije".

Obadva spomenuta sina Moše rođeni su sredinom XIX stoljeća. Stariji t. JAKIĆU je imao do velikog požara saračku radnju u Varoš-ulici. U toj maloj radnji je izradjivao specijalnu obuću za muslimane-gradjane t. zv. mestve i firale, opančiće za djecu, vezene ženske papučice, pa i nanule. Muslimani su ga cijenili kao dobrog majstora zanata. Osim ova dva sina, Moše ATIJAS je imao i tri kćerke: LUNU, udatu za Šaloma Finci, trgovca u Travniku, koja je bila narodni ljekar i primalja. Druga kćerka je bila RAŠELA, udata Albahari, a treća ESTER, zv. t. Sturlači je bila neudata, iselila u Palestinu, gdje je i umrla.

Mladji sin Juda M. ATIJAS, zv. Dudo el muhtar /ili Muhtar Dudo/ je bio oženjen sa Blankom, r. Finči i bio je sitni trgovac, a ujedno se bavio i knjigovezačkim zanatom. Znao je nešto i od krojačko-terzijskog zanata, pa je često sam sebi šio i popravljao svoja odijela, tada bosanske čakšire i koparane. Znao je popravljati i harmonike, kao i druge muzičke instrumente, u kući je opravljaao i druge stvari. Tako je jednom pokrio krov praone veša sa limom od kanti ulja. Premazao je jednom prilikom i ogradu templa katranom /za pola cijene, koliko su drugi majstori tražili/. Bio je u Travniku poznat kao vrijedan i pošten trgovac i radnik, pa su ga cijenili i inovjerci. On je bio vrlo promućuran i za poslove templa, kao i za sve administrativne poslove "kolela", jer je znao čitat i pisat latinicom, što je kao samouk dječak naučio. Zbog toga je bio i prvi muhtar /matičar/, koji je posao vršio vrlo savjesno do smrti. Služio je kao primjer knezovima i muhtarima drugih vjeroispovjesti, pa su ga hvalili često u Kotarskom uredu zbog uredno vođenih matičnih knjiga i t.zv. "nufus" a /evidencija vojnih obveznika/. Vodio je tačno evidenciju blagajne /knjige/ prihoda templa za prodate "micvot" subotom i praznicima, što je bilo vrlo komplicirano, jer se na te dane nije smjelo pisati. Imao je za to naročitu bilježnicu sa izrezuckanim listovima za svakog člana Opštine, pa je redovno previjanjem listića označivao visinu zadužene "micva". Te oznake je onda iste večeri ili u nedelju dešifrovao i ispostavljao priznanice za naplatu svoje.

Svakog petka je morao sa ostalim muhtarima da referiše u Kotarskom uredu o eventualnim promjenama i primao je razna konkretna zaduženja, koja je imao da izvrši. Često se je sinovima žalio kako je taj referat petkom bio "težak"! Petak -pazarni dan- je za njega bio "Dan naloga"!

Muhtar DUDO je imao 4 sina i jednu kćerku. Najstariji sin MORIC, zv. buhbinder imao je također malu trgovinu, ali na Glavnoj ulici blizu beledije /Gradske uprave/ i to papira i školskih potrepština. Od oca je naučio knjigovezački zanat, pa je taj posao pretežno radio u tom dućanu, ali i kod kuće. Kasnije je nabavio savremeni alat i dva stroja za rezanje papira i kartona. Usavršio se je vremenom u tom zanatu toliko, da je konkurisao kasnije jedinoj štampariji i knjigoveznici u Travniku, Franji Lipskom. Školska djeca su radije dono-

sila njemu na popravak, nego Lipskome, jer je solidno iskrpio svaki oštećeni list i čvrsto korićio knjigu jef-tinije nego Lipski. Bio je oženjen sa Lunom, kćerkom trgovca Hajima HAJONA, a imao je sina DUDU i kćerku BLAN-KITU. Moric je poginuo u prvom svjetskom ratu na ruskom frontu, a žena mu je iscrpljena umrla poslije duge bolesti. Sin neoženjen i kćerka neudata su odvedeni u logore i likvidirani od ustaša.

Drugi sin Dude muhtara -IZIDOR je rano otišao od kuće kao izučeni mašinski bravar prije prvog svjetskog rata. Slično kao i otac snalažljiv, bio je konstruisao bravu za željezne kase, koju je izložio na Zanat-skoj izložbi u Sarajevu, za što je dobio pohvalu od stručne komisije, ali mu nisu dali "diplomu" /ili "pa-tent"/, navodno zato, jer nisu vjerovali da je on lično tu bravu izumio i napravio. Za vrijeme rata je služio vojsku u Beču i u Sarajevu. Ona se je oženio sa Rifkom KAMHI i vjenčao ih je lično Ham-Bohor Maestro. Ona je iselio sa ženom u Sjevernu Ameriku, gdje i sada živi, ima tri sina.

Treći sin Jakov /Jakša/ J. ATIJAS, rođj. 1891, bio je šumar sa svršenom srednje-šumarskom školom. Oženio se 1919. sa SULTANOM, kćerkom trgovca Morde ALKAIA-JA iz Fojnice, gdje je Jakša služio kao šumar. Prije toga je služio u Bileću, Kaknju i Cazinu, odakle je premješten i više godina je bio u Travniku sa službom. Bio je sagradio i kuću blizu roditelja u Poturmahali. Odveden je sa ženom i mladjim sinom i likvidirani. Jakša je strijeljan odmah pri dolasku u logor od ustaše samo zato, jer je na pitanje šta ima u rancu, rekao da je u njemu samo "hljeb", a ne "kruh". Naredjeno mu je bilo da se okrene prema zidu i na očigled drugih logoraša iz pištolja je ubijen u potiljak sa riječima: "Ti više nećeš jesti hljeb, ovdje se jede samo kruh". Stariji njegov sin LEON je spašen kao gimnazijalac na taj način, što mu je stric AVRAM, tada službenik Socijalnog osiguranja u Splitu pribavio legitimaciju i propusnicu za Split da ondje nastavi školu. 1942. je iz Splita prešao partizanima, a poslije rata je kao vojni pitomac NOVE studirao u Ljubljani na Tehničkom fakultetu. Sada je ing. sa službom u Splitu, oženjen je i ima jedno dijete.

Četvrti, najmladji sin muhtara DUDE -Avram J. ATIJAS- bio je najprije sa službom u Okružnom uredu za soc. osiguranje u Travniku i ondje se oženio sa sestrom bratove žene SAROM; 1931.g. je premješten u Split /jer

je uređ u Travniku bio rasformiran uvodjenjem banovina/. Preživio je rat u Dalmaciji i nastavio je da radi u istom uredu do 1950, a onda u Gradjevinskom preduzeću "Ivan Lapčević" do 1963. kada je penzionisan. Učestvo-
vao je i u NOB-u. Osim pastorka Duška koga je posinio i Jakšinog sina LEONA, ima sa Sarom kćerku KLARICU, sada takodjer ing. arh.

Kćerka muhtara DUDE - RENA J. ATIJAS je radila kao djevojka u Fabrici duhana u Travniku. Udala se za rodjaka po majci Jusu ABINUNA, trgovačkog pomoćnika kod jake SALOMA u Jajcu. Imala je dve kćerke i sina BRACU, koji je jedini preživio rat u njemačkom zarobljeništvu. Svi su ostali stradali u logorima.

Ing. Leon ATIJAS /Jakšin/, rođen 1922. je do 1940.g. završio 6 razreda gimnazije u Travniku i prešao onda u Split da nastavi školovanje kod strica Avrama. Početkom rata je bio otišao roditeljima u Travnik, odakle je stric uspio preko italijanske posade da ga vrati u Split. Kao skojevac je bio dva puta hapšen od Italijana zbog ilegalnog rada /dijeleći letke/, poslije kapitulacije fašističke Italije, 1943. godine, stupio je u Četvrtu splitsku brigadu IX dalmatinske divi-
zije, sa kojom je bio do osvajanja Trsta. Poslije rata je kao redovan član KP nastavio studije i 16.III 1946. je sa grupom vojnih studenata avionom bio poslan u Moskvu. Ondje je nastavio studije u Vojno-inžinjerijskoj akademiji /Kujbiševoj/, a poslije 4 semestra u toj visokoj školi, vratio se u domovinu /zbog objave rezolu-
cije IB-a/ 1948. godine i nastavio studije kao vojni student u Ljubljani na Gradjevinskom fakultetu. Poslije je 1949. bio demobilisan /kažnjen je bio radi sumnje da je saradjivao sa IB-om/ i od tada je morao da završi studije bez sredstava za izdržavanje. Dobivao je neko vrijeme pomoć kao socijalno ugrožen, a bavio se je i fotografisanjem vojnika, jer se nije mogao izdržavati i studirati tom minimalnom potporom. Kao svršeni ing. za niskogradnju bio se je zaposlio u preduzeću "SLOVENIJA-CESTE" i ondje je radio do 1.V 1960.g. Onda je došao u Split i zaposlio se u preduzeću "Konstruktor", gdje i sada radi u OOUR niskogradnje tog preduzeća.

Druga starosjedilačka porodica Atijasá je bila: Davida /Jude/ ATIJAS, krojača-terzije, koji je imao tri sina i jednu kćerku. Najstariji sin Juda je umro mlad

neoženjen. Drugi sin Jako je naučio zanat kod oca, kao i treći sin Mošo. Radili su sa ocem do ženidbe Jake sa Rahelom, rođj. Baruh iz Bijeljine i s njom je imao jednu kćerku. Mošo je ostao u radnji oca i poslije ženidbe; imao je također 1-2 male djece, a oženjen je bio Solčikom Kabiljo, sestrom Bukice ud. Montiljo. Stari Davo i svi sinovi su poslije prvog svjetskog rata prekrajali rashodovane stare vojne šinjele i kapute i prodavali iste /relativno jeftino/ najviše seljacima i radnicima. Kćerka Simha je bila udata za Rafu Atijasa, obučara i gostioničara. Mladji njen sin Jako je bio u njemačkom zarobljeništvu i nije se vratio iz zarobljenništva. Svi ostali članovi ove porodice Atijas sa oko 80--godišnjim Davom, stradali su u ustaškim logorima.

Treća porodica Atijas je bila od dva brata doseljena iz Bihaća, i to: David /Avrama/ ATIJAS, trgovac manufakturne robe, koji se priženio sa starijom kćerkom bogatog trgovca Salomona ALTARCA do čije je smrti radio u toj staroj velikoj trgovini. Imao je dva sina /Bohora-Avrama i Salamona/ i dvije kćerke. Mladji sin Salamon je poslije ženidbe preuzeo očevu radnju manufakturne robe, a stariji Bohor-Avram je imao trgovinu žita. On je imao sina Binka /Benjamina/ a oženjen je bio sa starijom kćerkom Bukicom r. Pinto. Salamon je imao dvije kćerke u školskoj dobi. Sve troje, sa Davidom, čija je supruga Sara prije rata umrla, cijela ta porodica Atijas je stradala u ustaškim logorima.

Rafael /Rafo/ ATIJAS, je po odsluženju vojnog roka došao u Travnik i oženio se sa Rifkom, kćerkom Dave Atijasa, terzije. Imao je dva sina: Avrama i Leona, od kojih je samo dr Avram preživio, jer je bio u njemačkom zarobljeništvu. Rafo je po zanatu bio obučar i radio je nekoliko godina u Travniku u privatnoj cipelarskoj radnji. Poslije je otvorio trgovinu špecerajske robe, a kupovao je na veliko krompire i izvezio ih najviše u Sarajevo. Pošto ni trgovina nije dobro išla, otvorio je u Donjoj čaršiji /blizu templa/ malu mehanu, koju je držao do 1941.g. Cijela porodica, osim sina dr Avrama, je odvedena i stradala u ustaškim logorima. Dr Avram Atijas je sada šef Kabineta predsjednika Saveznog ustavnog suda u Beogradu. Oženjen je bez djece.

Porodice ALTARAC

U Travniku je bilo sigurno još u XVIII stolje-

ću više porodica ALTARAC. Među najstarije je spadala porodica:

Isaka /Jichak/ ALTARCA, limara koji je stanovao pod Ilovačom u maloj vlastitoj kući, gdje je imao i limarsku radionu. Bio je oženjen sa Grasijom, kćerkom starogalimara Bohora MAESTRO, zv. Bohor el samas, jer je u starijim godinama bio u templu šamas. Isak Altarac je imao četiri sina i dvije kćerke. Najstariji sin dr Hajim je bio ljekar /prvi rođeni travničanin/, koji je završio studije i promovirao na Medicinskom fakultetu u Beču 1918. Bio je od početka rata 1914. u ratu, a ljeti 1918. je dobio dopust u ljetnom semestru, položio zadnje ispite i promovisan je bio u junu 1918.g. Kao ljekar je služio pretežno u Vojvodini, blizu Pančeva, gdje se je i oženio. Za vrijeme drugog svjetskog rata je bio u njemačkom zarobljeništvu. Na povratku nije nikoga našao od porodice u Vojvodini, gdje je ostao još nekoliko godina, pa je iselio u Izrael; ondje je obolio i umro. Dr Hajim je za vrijeme studija u Beču bio aktivan cionista-Bar-Gioranac, koji je nas u ljetnim mjesecima od 1910. do 1914. upućivao za rad u našem klubu. Mladji Hajimov brat Moše, nije izučio nikakav zanat, niti je išao u školu više od 4 osnovna razreda. Počeo se je kao dječak baviti prodajom šibica i cigaretpapira pazarnim danom u Donjoj čaršiji, a kasnije je putujući prodavao štofove za oajjela. Treći sin Miko /Avram/ ALTARAC je izučio limarski zanat kod oca i radio je s njime i poslije ženidbe sa Tildom, kćerkom Isaka Papo, kujundžije, s kojom je imao i sina Isu /Isaka/. Otac i ovaj sin Miko bili su u Travniku najsmjeliji limari gradjevinarskih objekata. Penjali su se na vrhove munara i okvenih tornjeva bez skela pomoću užeta. Sin Miko je stradao mlad u poslu. Pri popravku simsa na krovu templa stavljajući oluk, pao je na glavu i slomio kičmu. Bio mu je oduzet donji dio tijela i umro je od komplikacija. Najmladji sin, dr Kalmi ALTARAC je po završenoj gimnaziji /kao i Hajim/ u Travniku, studirao teologiju i filologiju na Univerzitetu u Breslavi /u Šleskoj/. Do drugog svjetskog rata je bio nastavnik u Novom Sađu i Osijeku. Za vrijeme rata se je spasio u logorima dalmatinskih otoka - na Rabu, a poslije rata je bio nastavnik latinskog i srpsko-hrvatskog jezika u Banjaluci. Umro je 1972.g.

Dvije kćerke su bile udate u Sarajevu. Niko od ove vrijedne porodice nije preživio drugi svjetski rat - osim navedenih doktora. I kao starac sa 80 godina Isak Altarac je bio zdrav i fizički jak. Bio je malo nagluh

i mucao je u govoru, ali je i u radu za Jevrejsku zajednicu bio uvijek aktivan. Do kraja života je bio "rohec" /aktivan član pogrebnog društva "Hevra Keduša"/, a živio je i školovao sinove isključivo od svog limarskog rada. Odveden je sa suprugom u januaru 1942.g. sa drugim starcima, ženama i djecom u Jasenovac i odmah ondje likvidiran.

Ješua /Šua/ ALTARAC je bio također limar sa malom radnjom na Glavnoj ulici u vlastitoj maloj bosanskoj kući, gdje je sa porodicom i stanovao. Sa ženom Donkom, rođjenom Papo iz Sarajeva imao je dva sina i tri kćerke. Sua je također bio nagluh, valjan zanatlija. Njegov limarski rad se sastojao pretežno izradom limenih peći i šporeta /štednjaka/, kao i izradom raznog limenog posudja: kanti, džezvi za kafu, lonaca i drugog sitnog posudja /lijevaka; teglice i sl./. Za peći je svakako izradjivao dimnjake, kao i oluke za krovove, koje je opravljaio i krpio, a stavljao je i simsove na prozorima. Kao limar bio je vrlo vrijedan i savjestan, svršavao je poručene poslove na vrijeme. Stariji sin Albert je završio trgovačku višu školu i bio je bankovni činovnik u Novom Sadu. Umro je mlad - neoženjen od raka u grlu. Mladji sin Berno je kao student prava bio pobjegao u Dalmaciju, gdje je kao skojevac uhapšen, a poslije kapitulacije fašističke Italije je poginuo kao borac Dalmatinske divizije kod Mosora blizu Splita. Njihova majka Donka i tri sestre su se spasile pobjegavši iz Travnika preko Mostara u Dalmaciju. Starija Emica i najmladja Sarina žive sada u Splitu, a srednja Erdonja se udala za zubara Miku Saloma /velikog/ sada u Sao Paolu. Majka Donka je umrla u Sarajevu 1972.godine.

Sa ovim porodicama limara Altarac je bio u srodstvu i spomenuti Isak /Shakuću ili samas/ Maestro, također limar. On je došao u Travnik krajem XIX stoljeća sa pruge Sarajevo-Mostar, na kojoj je radio blizu Konjica, gdje je sa familijom i stanovao. Kada je došao u Travnik, nije htio više da radi kao limar, nego je preuzeo službu šamasa od starijega Bohora Maestro, jer je htio pod starost, da se vrati u "Tešuva", tj. da se posveti religiji, da redovno moli i da radi u templu. Imao je dva sina - Mošu i Josefa, koji su također izučili limarski zanat, pa su kasnije iselili u Sarajevo, gdje su uz limarski izučili i vodoinstalaterski zanat. Jedan unuk čauša Ishaka - Leon M. Maestro je preživio. Jasenovac bijegom na zadnji dan 22. aprila 1945. kada je taj logor sa ostalim logorašima bio likvidiran.

Kako se iz prednjega vidi ove porodice limara ALTARAC - MAESTRO su bile brojne, ali je bilo još nekoliko porodica Altarac. Menahem /Mento/ ALTARAC, crijevar, je rođen oko 1863.g. Bio je jedini te struke u Travniku, izvažao je izradjenu robu čak u Njemačku. Oženjen sa starijom kćerkom Avrama TRINKIA - Esterom, s kojom je imao 5 sinova i dvije kćerke. Stariji sinovi Hajim i Isak su izučili očev zanat i radili su kao crijevari dugo poslije prvog svjetskog rata. Onda je Isak izučio mesarski zanat i otvorio je mesaru. Treći sin Albert je bio trgovac radio-aparata i bicikla u Zagrebu i u Beogradu. Kratko prije drugog svjetskog rata je iselio u SAD, gdje je umro. Samuel ALTARAC, četvrti sin, je bio poštanski činovnik, a najmlađi sin Moric je bio precizni mehaničar. Kćerke Regina i Rašela su bile domaćice, kao i Rida, žena Isaka, rođena Baruh iz Bijeljine. Sa djetetom Ernom svi su ovi članovi porodice stradali u logorima -osim Alberta, koji je bio u Americi. Mento Altarac i njegov punac Avram Trinki bili su posljednji travnički Jevreji, koji su i poslije prvog svjetskog rata nosili bosansku odjeću - čakšire i fes.

Salamon M. ALTARAC je bio veletrgovac manufakturne robe, pretežno za građane Muslimane. On je bio najbogatiji travnički trgovac Jevrejin iz vremena okupacije. Kompanjon mu je bio nekada Salomon KALDERON, koji je dugo poslije okupacije ostao siromah, a njegov sin LIJACO je za života napadao A. Altarca, što je "prevario" njegovog oca oduzevši mu i kuću u kojoj su Kalderoni stanovali na Glavnoj ulici. Ove dvije stare porodice trgovaca trajno su skoro do prvog svjetskog rata ukazivale fanaticima da postoji "sreća" u trgovini, odnosno, da jedni bogate, dok drugi /nesretni/ siromaše.

Salamon Altarac je imao dvije kćerke SARU i RENU, i sina jedinca MOSU, koga je prije ženidbe poslao u Beč na izučavanje trgovačke struke kod veletrgovca već početkom ovoga - XX stoljeća. Istovremeno je naučio i njemački jezik, a na povratku /iza 2-3 godine/ ožeio se sa STELOM, kćerkom takodjer bogatoga Salamona MONTILJO, velepečarom rakije. Stela je bila jedna od najljepših djevojaka u Travniku, a vjenčali su se u templu u vremenu, kada je profesor Sabetaj DJAIN bio hazan, koji je upriličio naročito svečanu svadbu i svatove. Ja sam bio u 4. razredu osnovne škole, pa smo u povorci išli i pjevali prigodne ojesme u templu i na svadbi kada smo dobi-

li neke vezene marame oko vrata. Recitovale su se i čestitke na španjolskom jeziku, koje je sastavio Djain. Starija kćerka Sara je bila udata za Davida A. ATIJASA /iz Bihaća/, a druga Rena je bila udata za trgovca Judu-Hajima Levija u Sarajevo. Poslije smrti oca Salomona, nasljednici su podijelili imanje. U radnji je ostao sin Mošo, ali ta trgovina nije više tako dobro išla iz više razloga, od kojih je možda glavni bio taj, što su i Muslimani počeli sve više da rade takvom robom. Zet David Atijas je bio preuzeo nešto robe iz veletrgovine i otvorio je samostalnu trgovinu, u kojoj je zaposlio i sina Salomona. Sin Mošo ALTARAC je kasnije napustio tu radnju i počeo trgovati pomoćnom robom i štofovima. Bio je kupio jednu veliku livadu u Polju kod stare ciglane Feldbauera, koju je takodjer otkupio od nasljednika, pa je nekoliko godina pekao i ciglu jer je zemlja ilovača te livade bila podesna za to. Mošo Altarac je imao kćerku Bukicu-Leu i dva sina: Salomona i Davu, koji su svršili samo nižu srednju školu. Kćerku je otac poslao 1921. i 1922. u Beč u jedan Penzionat, gdje je izučila osim jezika i muziku /na klaviru/, koja joj je poslije ponovne udaje za vrijeme rata, bila zanimanje u Izraelu. Stariji sin Salomon, koga smo nazvali "Djokica" jer je imao bujnu maštu, radio je sa ocem u novoj pomoćnoj radnji, koju su bili otvorili u novoizgrađenoj dvokatnoj zgradi na Glavnoj ulici. Imali su pomoćnu robu, osobito košulje i cipele, i ta trgovina je dosta dobro išla. Djokica je imao mnogo prijatelja i bio je veoma društven jer je bio galantan. Oženio se je prije rata sa Tildom, rođj. Finci iz Splita sa kojom je, kao i sa majkom Stelom, sestrom i bratom, uspio da pobjegne 1941. godine u Dubrovnik, a odatle kroz italijanske logore i na oslobođenoj teritoriji poslije kapitulacije fašističke Italije. Iza oslobodjenja vratila se je cijela porodica u Travnik, gdje je uspio da proda nekretnine i otišao je sa porodicom u Izrael sa prvom alijom 1948. godine. Sada ima privredni "mošav" u Kidronu blizu Gedere sa uzgojem živadi -piladi i ćurki- a imao je ranije i mliječne krave, ali je to napustio. Salomon ima sina i kćerku koji su već oženjeni, takodjer mošavnici u Kidronu. Kćerka je likovna umjetnica. Majka Stela je umrla u Izraelu, sestra Bukica je duševno obolila, a brat Davo ima neki kiosk, ili malu trgovinu blizu Natanije -oženjen je bez djece, kao i sestra Bukica. Mošo Altarac je odveden 1941. od ustaša u Jasenovac, gdje je stradao. Sinu Salomonu je uspjelo da spasi cijelu porodicu.

Mošo /Eliasa/ ALTARAC, zv. "CRNI MOŠO" je također bio malotrgovac špeceraja i sitne robe, rođen je i uposlen bio prije okupacije Bosne i Hercegovine. Nosio je dosta dugo bosansku nošnju /čakšire i fes/. Radnju je držao u vlastitoj kući, u kojoj je sa dosta brojem porodicom i stanovao. Sjedio je u dućanu za tezgom po cijeli dan do noći, a vrlo malo je pazario. Bio je jako štedljiv, srednje imućan i uštedio je ne samo "loo groša za loo godina". Sagradio je još jednu stambenu zgradu "za činovnike" u ulici Podlipom. Imao je sa prvom ženom dva sina i tri kćeri, a sa drugom ženom još jednog sina, od kojih nije školovao nijednog. Stariji CADIK-SADO je bio samo kratko vrijeme kod oca u radnji, počeo je bio da uči limarski zanat, ali ni to nije izučio. Obolio je i neoženjen je umro. Drugi njegov brat ELIAS nije također učio nikakav zanat, niti ga je otac držao u radnji. Dok se nije oženio prodavao je tablom u čaršiji sitne stvari, odslužio je vojsku i oženio se Sarom rođj. BARUH iz Bugojna i imao je troje djece. Prodavao je noću u kafanama i gostionama prženi badem i kikiriki u fišecima, kao i čokolade i kekse, koje je nosio u korpi. Živio je dosta bijedno, ali je bio pošten i skroman. Stariju kćerku i sina je dao u zanate, a mlađja je išla još u školu do 1941.g., kada su svi stradali. Sin je upravo služio vojsku i kod kapitulacije stare Jugoslavije, nije htio da ide u zarobljeništvo, pokušao je da bježi, pa su ga Nijemci navodno ubili. Najstarija kćerka Crnoga Moše je bila udata za Mošu Pinto /Hajimovog/, imali su odraslu djecu, od kojih se jedna spasila, ostali su odvedeni u logore i ubijeni. Druga kćerka je bila udata za Jeruhama GAONA, limara u Konjicu. Imali su dvije kćerke i uspjeli su svi da pobjegnu u Mostar, a onda u Dalmaciju. Poslije logorovanja na otoku Rabu, bili su na oslobođenoj teritoriji Korduna i vratili se kući 1945.g., poslije oslobođenja Konjica i Sarajeva. Kćerke su još žive, udate, a roditelji su umrli u Konjicu.

Treća kćerka iz prvoga braka Crnoga Moše je udata za željezničara-limara Jahiela KAMHI, koji je služio u Travniku. Spasili su se i oni sa dva sina u Sarajevu -zaštićen od željeznice i skrivanjem. Dva njihova sina su sada inženjeri, od kojih mlađji ing. Josef Kamhi sada radi u "Famosu", a školovao se je sam kao radnik preko srednje-tehničke škole.

Treći sin Crnoga Moše -Salamon- izučio je obučarski zanat i radio je skoro do 1940. g. u vlastitoj

radnji. Bio je oženjen sa Sarom PINTO, krojačicom od koje se razveo kada je nešto novaca bio uštedio i otvorio je bio neku gostionu /kao bife/. Dobio je nadimak "rentijer" jer se hvalio, da može živiti od "kamata!" Nisu imali djece; žena Sara je do rata radila kao poznata krojačica. Oboje su odvedeni i stradali su u logorima.

Hajim ALTARAC, zv. BARON. To je bio također stariji Jevrej u Travniku, koji je imao antikvarnicu /Trödler/ namještaja, slika i zanatskog starog alata. Oženjen, imao je dva sina, od kojih stariji KALMO je imao voćarsko-povrćarsku radnju na Turbetu, a mlađji BENJAMIN-BINJO je bio obučar-krpedžija u Travniku. Obojica su bili oženjeni, a kćerka je bila udata za Rafu BARUHA zv. Gazda Rafo, čiji je sin jedinac bio izučio srednje-teološki seminar u Sarajevu i bio je do rata predmolitelj templu u Dubrovniku. Svi su stradali osim sina i kćerke Kalma Altarca, koji žive sada u Sarajevu.

Miko /Hajim/ ALTARAC je bio do rata činovnik u Drvnom preduzeću "Ugar" u Turbetu. Pobjegao je od ustaša i stupio partizanima. Sada je zastupnik preduzeća "Zvečevo" u Sarajevu. Kćerka Kalmea Paula-Palomba je sada službenica Jevrejske opštine u Sarajevu. Njen muž Santo Kabiljo je bio frizer Narodnog pozorišta u Sarajevu. Umro je godine. Ostale su 2 kćerke.

Prije prvog svjetskog rata je bio nekoliko godina učitelj osnovne škole u Travniku Avram ALTARAC, jedan od najstarijih učitelja Sefarada Sarajeva, rođen 1886. godine. On je preživio zadnji rat u izbjeglištvu i živio je opet u Travniku do odlaska u Dom staraca Jevreja u Zagreb, gdje je umro 1967. godine.

Porodice ABINUN

Abinuni su bili u Travniku sigurno od početka XIX stoljeća, možda i ranije. Najpoznatiji i najvažniji rabin iz Travnika je bio Rav-Avram ABINUN, koji je izabran bio od Glavnog rabinata u Sarajevu za HAHAM-AMEROMAMA Bosne i Hercegovine poslije smrti Rava Josefa FINCI 1887.g. u Sarajevu. O njegovom postavljenju za nadrabina piše dr Hajim Kamhi u Spomenici 400-godišnjice dolaska Jevreja u Sarajevo na str. 277 slijedeće: "Rav Avram ABINUN odbijao je da postane nadrabini, smatrajući se nedostojnim za tu čast. Zato su se cijeli opštinski

odbor na čelu sa predsjednikom i svi rabini uputili u Travnik da ga zamole, da se primi visoke dužnosti. Konačno, uvjerivši se da je to zahtjev predstavnika najveće opštine Sarajeva, Rav Avram Abinun bio je punih 15 godina nadržabin od 1887. do 1902. godine. Od naroda veoma cijenjen i poštovan, umro je u svojoj 75-oj godini života".

O ovom rabinu kao čudotvorcu, sjećam se da je moj otac sa drugim starijim Jevrejima Travnika pričao slijedeću dogodovštinu. Grupa Jevreja je pod vodstvom Rav-Avrama Abinuna pošla jednom vozom za Sarajevo na "levaju" /pogreb/ nekoga hahama, pa su na stanici Lašva čekali voz iz B. Broda za Sarajevo. Bilo je popodne i Rav-Avram je pozvao svoje ljude da s njime odmole "minha" iza zgrade stanice. Neki su se plašili da će voz doći i otići dok oni budu molili. Ali, Rav-Avram je rekao da neće voz doći na vrijeme -da će isti zakasniti- iako nije pitao šefa stanice ima li zakašnjenja. Vjernici su poslušali i otišli su s njime da izmole minha. Na 2-3 minuta poslije molitve zazviždao je voz i mogli su svi da nastave put. Svi su vjerovali da je Rav bio vidovit na poseban "vjerski" način. U Gazi-husref Begovoj biblioteci u Sarajevu sam prošle godine našao jedan originalan akt, koji je poslao i lično potpisao ovaj bosanski nadržabin.* Akt se odnosi na predmet obezbjeđenja ritualnog kupanja žena "mikva" u postojećoj Banji Vakufskog povjerenstva grada Sarajeva.

U kakvom je srodstvu bio Rav-Avram Abinun sa porodicom u Travniku dobro poznatog DAVE ABINUNA, narodnog drogistice iz XIX stoljeća u Travniku, nisam mogao doznati, ali je poznato, da je Rav Abinun ostavio porodicu i potomstvo u Sarajevu. Stari trgovac narodnih lijekova i droga gazda DAVO je imao 4 sina, od kojih je najstariji bio AVRAM /ali nije bio unuk Rava/. Bio je veletrgovac kožom pod firmom Avram D. ABINUN u Sarajevu prije ovog stoljeća. Mladji sin Mošo D. ABINUN je naslijedio očevu radnju narodnih lijekova u Travniku i bio je dugo vremena poznat kao "Davin sin", od koga su osobito seljaci radje kupovali lijekove /u slobodnoj prodaji/, nego u apoteci na recept ljekara. Prodavao je narodne lijekove sve do 1920. godine, kada je otvorena bila u Travniku druga apoteka, čiji su vlasnici u sporazumu sa ljekarima isposlovali, da narodna vlast zabrani prodaju lijekova bez recepta. Mošo Abinun je onda preudesio trgovinu

*/ Vidi prepis u prilogu.

i prodavao je pretežno izradjenu kožu za obućare, kao i drugi pribor za cipelare i opančare, ali je po koji narodni lijek ili drogu krišom davao starim mušterijama. Dva mladja brata /Davini sinovi/ su bili HAJIM i ISAK ABINUN, koji su imali veliku modernu trgovinu špecerajsko-kolonijalne robe, a najviše željeza i emajla. Sva četiri brata su bili oženjeni, ali najstariji Avram i treći sin po starosti Hajim nisu imali djece.

Mošo ABINUN, Davin sin -drogista je bio dva puta oženjen. Prva supruga rođj. IZRAEL je rano umrla, a imali su sina Bohora-Davida i kćerku Esteru. Bohor je radio sa ocem do ženidbe sa Ernom, rođj. Izrael iz Bihaca, imali su dvoje djece, od koje je sin umro kao dijete, a kćerka je kao učenica odvedena sa majkom u logor, gdje su stradale. Bohor-David Abinun je takodjer bolovao od jake astme, zbog koje je bio zadržan u Sarajevskoj državnoj bolnici na liječenju do oslobođenja Sarajeva, kada je umro. On je, dok je mogao, trgovao kožnom robom. Najviše je kupovao partije demodiranih cipela u Sloveniji za gotov novac, koje je preprodavao na malo u Travniku. Sestra Estera je bila udata u Sarajevu. Imala je jedno dijete, sa mužem su stradali u logorima sve troje. Sa drugom ženom Sarom, rođj. Bahar, Mošo Abinun je imao više djece. Najstariji sin Salomon je bio počeo da studira farmaciju, ali je studije napustio kada mu je otac umro i preuzeo je radnju, koja je dobro išla. Salomon se je bio oženio sa Renom, rođj. Atijas, koja je 1941. tek rodila kćerku. Sve troje su odvedeni u logore i nestali. Osim ovoga sina Mošo je imao 4 kćerke i najmladjeg sina Avrama-Miku, sada mg. pharm. naučni zastupnik stranih fabrika lijekova. Majka Sara i kćerke, od kojih su dvije bile udate, stradale su u ustaškim logorima. Miko je kao student pobjegao iz Travnika u Dalmaciju, kasnije u partizane, a poslije rata je završio studije kao oficir JNA. Kasnije se demobilisao. Oženjen je, ima sina Mario /Moše/, sada apsolvant medicine. Supruga Mika ALISA, je takodje Mg. ph. zaposlena u Zavodu za nar. zdravlje.

Hajim D. ABINUN je sa mladjim bratom Isakom imao veliku trgovinu, koja je dobro išla. Oženio se sa Florom Izrael iz Sarajeva, koja je rano duševno obolila i umrla u Bolnici za umobolne u Sarajevu. Hajim je rano umro nenadano poslije prvog svjetskog rata od srčanog udara.

Isak D. ABINUN, najmladji brat je bio kompanjon

u trgovini i bio je oženjen sa Rifkom, kćerkom Sare, ud. Montiljo. Imali su tri kćerke i sina Davida. Svi su stradali u logorima, osim Isaka, koji je bio teško bolestan i ostavljen u Travniku, gdje je 1942. i umro. /Sahranio ga je komšija na jevrejskom groblju/. Osim navedena 4 brata u Travnik je doselila iz Sarajeva i njihova sestra Rahela KATAN, poslije smrti muža sa 4 kćerke. Treća sestra je bila najstarija Flora /zv. Floreta/ ud BARUH, majka dr. Kalme i Avrama BARUHA iz Višegrada.

Cijela ova porodica Abinun je bila dobro poznata i uvažena kao trgovci - privrednici. Sin Moše Abinuna - Salamon je bio dugo godina sekretar Jevrejske opštine u Travniku, do 1941. godine.

Osim ove porodice Abinun u Travniku je bio od 1935. do 1941.g. hazan i šohet Samuel /Moše/ ABINUN, koji je došao iz Niša sa ženom Klarom, sa tri sina i kćerkom. Sinovi Moric i Leon su bili krojači, kćerka Rozika se spasila iz Djakova, sada je u Sarajevu - udata Romano. Sva tri brata su se spasili u partizanima i u izbjeglištvu. Moric živi sada u Parizu, a dva mladja brata u Izraelu. Njihov otac i majka su stradali u Jasenovcu i Djakovu, odakle su kćerku Roziku kao dijete predali nekoj porodici na čuvanje. Hazan Samuel Abinun je odveden iz Travnika u Jasenovac već u oktobru 1941. god. a supruga Klara sa kćerkom u januaru 1942. po najljuboj zimi u Staru Građišku i Djakovo.

Porodice KONFORTI

U dvjema glavnim i najstarijim porodicama Konforti prilažem kratku genealogiju po pričanju moga oca i djeda.* U nastavku opisujem porodice, koje sam poznavao od početka ovoga - XX stoljeća.

Jeruham /Jakova/ KONFORTI, zv. Merkuš, je bio stariji trgovac seoske manufakturne robe i pamuka još u vremenu okupacije. Sa ženom RIFKOM /tija Rifkula/ je imao pet sinova i dvije kćerke. Najstariji sin Jakov - Bohor, rođen oko 1876.g., bio je trgovac špeceraja i brašna na veliko do 1920. god. kada je sa porodicom iselio u Sarajevo i predao radnju mladjem bratu EZRI. Mladji sin JUDA je bio trgovac manufakturne robe i saraf. Oženjen sa kćerkom poznatih sarafa /mjenjača zlatnog stranog novca/ SALOM iz Sarajeva, imali su dva sina -

*/ Vidi prilog

JERUHAMA i SALOMONA - od kojih je stariji JERKO, geome-
tar, bio prvoborac NOVE i poginuo je 1942. god. *Mladji
sin dr SALOMON se je spasio u njemačkom zarobljeništvu.
Bio je advokatski pomoćnik prije rata, a poslije je u
Sarajevu bio sekretar zakonodavstva Izvršnog vijeća NR
Bosne i Hercegovine, zatim sudija Republičkog ustavnog
suda u Sarajevu i kao takav je sada u penziji. Oženjen
je ima dvije kćerke.

Avram KONFORTI je bio trgovac žitom, oženjen pr-
vi put sa Rahelom rođj. Musafija iz Zepča, sa kojom je
imao kćerku RIKICU, koju je stigao udati 1941. g. ali
je ona sa mužem odvedena u logor i stradala. Avram je
sa drugom ženom Rozom rođj. Atijas iz Sarajeva uspio
da pobjegne 1941. u Dalmaciju preko Mostara i vratili
su se poslije oslobođenja u Travnik, gdje je živio još
nekoliko godina /šlagiran/ i umro. Druga žena je iseli-
la u Izrael, gdje je također umrla.

Ezra KONFORTI je preuzeo radnju najstarijeg
brata Bohora; bio je prvi put oženjen sa Sarinom iz
Sarajeva, sa kojom je imao dva sina i kćerku. Svi su
stradali u logorima. Prva žena je umrla relativno mla-
da, kada su djeca još išla u niže škole, pa se oženio
po drugi put sa Majkicom, udovom iz Bijeljine. Ezra je
odveden u oktobru 1941, a žena i djeca u januaru 1942.
u St. Gradišku. Nitko se od njih nije spasio. Peti sin
Jeruhama - MOŠO je umro mlad u 15-oj godini, a bolovao
je dugo od tuberkulozne upale zglobova.

Kćerke Jeruhama su bile RAHELA i HANA. Starija
se nije udala, a mladjja Hana je bila udata za sarafa
SALOMA u Sarajevu. Imala je sina BUKIA, koji se jedini
spasio i bio je do ove /1975./ godine viši računarski
službenik Izvršnog vijeća Skupštine grada Tuzle /umro
je od raka/. Ostali svi, porodica Salom i Rahela Konfor-
ti su stradali u logorima.

O Jeruhamu - Merkušu KONFORTI je važno i to, da
je bio patrijarhalan i vrlo pobožan, pa je tako htio i
djecu da odgoji. U mladjim godinama je naučio i klanje
/šehita/, a često je zamjenjivao i hazana kao predmoli-
telj - osobito na velikim praznicima - kada je jakim
glasom vršio i dužnost kantora. Sina AVRAMA je poslao u
Sarajevo na ješivot rabinera, gdje se osposobio za sveš-
tenika /zbog čega smo ga bili prozvali i "HAM" - AVRAM/.
Bio je društven i rado je pomagao u akcijama, posebno

*/ Vidi prilog na str.78.

POGIBIJA JERUHAMA--JERKE KONFORTI /Jude/
iz Travnika 1942. god. u Srbiji

Od Milivoja FERIĆA, geodete iz Osijeka /Radića 8/, šefa Katastra kotara Osijek, dobio sam i zabilježio u Djakovu na 2. jula 1961. slijedeću informaciju o stradanju njegovog kolege Jerka Konfortia, prvoborca:

Jerko Konforti je bio u proljeću 1942.g. 20. km. od Knjaževca u selu Bučje u sekciji geodeta kao rukovodilac radilišta. U maju je otišao i geodet Kalabrić, šef sekcije Valjeva, koji je bio u neprijateljskom odnosu sa Jerkom. Kada je Kalabrić doznao gdje se nalazi Jerko u partizanima, poslao je jednu trojku četnika na izviđanje, koju su partizani uhvatili i zarobili, pa su odredili Jerka kao pratioca patrole, da odvede tu trojku četnika do Staba partizanskog odreda, koji je bio na Crnom vrhu.

Kod sprovođenja ove četničke trojke sačekala ih je zasjeda četnika kojoj se nikako nisu nadali, i ova je zarobila patrolu partizana oslobodivši četnike. Kalabrić je zasjedi naredio, da Jerko bude svakako živ predveden njemu - nepoznato kamo. To je izvršeno, pa je Kalabrić Jerka do ludila mučio i onda ga je zaklao. Odvojio je glavu oč tijela i poslao je noću u Knjaževac, gdje je Jerko do rata služio kao geodet, i tu je glava bila izložena "kao primjer", da se vidi kako četnici sude partizanima!

O prednjem sam obavješten lično od druga M. Ferića u Djakovu povodom obilaska Djakovačkog pomen-groblja umrlih Jevrejki iz Bosne u Djakovačkom ustaškom logoru preko zime do ljeta 1942. godine.

/Vidi fusnotu na str.77/.

J.K.

za društvo "EZ RAT-JETOMIM", čiji je dugogodišnji predsjednik u Sarajevu bio Ham-Bohor Maestro.

Josef M. KONFORTI, je bio /moj djed/ trgovac manufakturne robe, pretežno za seosko stanovništvo, ali je prodavao i robu za izradu građanske odjeće, bosanske za Muslimane, za terzije. Ja se njega malo sjećam jer je umro 1900.g. ljeti kada sam imao tek 7 godina. Bio je dugo bolestan na stomaku i ležao je kod kuće, gdje me je osobito subotom učio čitati od alef-beta sve molitve. On je bio vrlo cijenjen od građana /i nejevreja/, trgovaca i esnafa. U Kolelu je bio dugo gabaj /predsjednik/ i njegove odluke su obično uvažavane. Moj djed, zv. Gazda Juso je imao dva sina i četiri kćeri. Najstariji sin, moj otac MOSE /Moise/, rođen je osam godina prije okupacije, oženio se vrlo mlad od 19 godina sa SAROM, rođenom Maestro-Perić iz Sarajeva, koja je bila iste godine rođena. Do ženidbe Moše je bio kod oca u dućanu, a poslije ženidbe počeo je trgovati žitom i zemaljskim proizvodima. Pošto nije imao kapitala, proširio je radnju u kompaniji sa Avramom Abinunom, veletrgovcem kože, koji je samo garantirao kredit za kupovanje kukuruza vagonima iz Banata kod Zemaljske banke na kamate. Taj posao je bio vrlo naporan. U jesen i zimi je kupovao od seljaka najviše zob, grah, ječam, orahe i druge produkte, a kasnije i smrekovu bobu, koja se izvozila u Njemačku. Preko ljeta je prodavao kukuruz, koji je uvezio vagonima iz Vojvodine. Imao je i on dva sina i četiri kćerke, pa je do udaje istih teško sastavljao kraj s krajem. Tek za vrijeme Balkanskog rata 1912-13. se je osamostalio i radio je bez kompanjona. Bio je dobro organizovao posao Zemljoradničke zaklade za ispomoć seljaka sa žitom za sjetvu, jer je imao mašine za rešetanje. Najviše je spremao ječam, zob i pšenicu. Trgovao je istovremeno i brašnom, koje je dobavljaio na veliko vagonima /kao i kukuruz/ i prodavao je vrećama najviše pekarima domaćeg hljeba t.zv. somuna, pita i simita, najviše na kredit. Za vrijeme prvog svjetskog rata je morao voditi najprije gradsku Aprovizaciju, a od 1916. godine i za cijeli kotar. To je bio vrlo naporan i riskantan posao. Bilo je vrlo teško dobavljati žitarice i brašno za hljeb, kao i drugu hranu, pa je često morao putovati do Budimpešte da kupuje istu. Osim mesa i povrća, trebalo je snabdijevati građane skoro svim živežnim namirnicama. Imao je i pomoćnike, ali je najviše pomagala kćerka DIJANA, koja je upravo bila završila srednju školu. Taj posao

je morao otac voditi, da bi bio oslobođen od vojske. Nagrada mu je bila, da je radnja na svršetku rata bila opljačkana, pa i nakit majke, koji je držao u željeznoj kasi.

Poslije rata nije mogao opet samostalno da radi, jer nije imao kapitala. Ja sam morao nastaviti započete studije medicine, a pokojni brat Isak nije također htio da ostane u Travniku; kada je završio trgovačku akademiju otišao je sestri Regini u Šibenik. Tu je preuzeo i vodio jednu drogeriju, koju je zet Salomon Drutter bio otkupio od jednog Italijana. Obolio je za vrijeme rata od upale zglobova sa srčanom greškom, a umro je u januaru 1925. godine.

Najstarija sestra RIFKA se je udala već 1907. god. za trgovca Isaka ALKALAJA u Fojnicu. Odmah iza rata su se udale sestre DIANA i REGINA, a najmlađa TILDA se udala već 1923. god. -prije nego što sam ja po završetku studija i ženidbe u Beču /1922/ mogao doći u Travnik da se zaposlim. Od 1925. god. kada sam dobio namještenje kao ljekar činovnik Socijalnog osiguranja, otac nije skoro ništa više radio. Bio je već i oronuo, poboljevao je na stomaku. Živili smo u Travniku skupa poslije smrti brata kada su sve sestre bile udate u drugim gradovima.

Drugi sin moga djeda -Zadik KONFORTI- nije također bio bolje trgovačke sreće. Kada je odslužio vojsku, oženio se je sa Blankom ALKALAJ iz Fojnice i počeo je raditi špecerajskom robom, koja je slabo išla. Poslije je preuzeo kantu sa trgovinom na Turbetu, zatim na Gostilju i u Sebešiću, gdje je radio i teže poslove do 1941. god. kada je odveden u Jasenovac i likvidiran. Žena i sin -već oženjen- Buki-Josef Konforti su se spasili i sada žive u Izraelu /u Givat-Shmuelu/. Kćerka Renka na žalost, bila je uhvaćena od ustaša u vozu prema Mostaru, odvedena je u logor gdje je likvidirana.

Jakov M. KONFORTI, brat moga djeda -najmladji- je bio oženjen sa Lunom ALKALAJ iz Fojnice. Imali su sedam sinova i dvije kćeri.* On je bio stariji od moga oca samo 2-3 godine. Imao je trgovinu samo do velikog požara u Travniku. Kasnije je popravljao šivaće mašine "Singer" po selima Dalmacije, koja je obilazio cijelo ljeto hraneci se samo ribom, mlijekom, jajima i raznim povrćem /zbog kašeruta/. U Travniku je dugi niz godina

*/ Vidi na strani ____.

do 1941. god. bila samo žena Luna sa sinom Josefom-Čučom, koji je bio defektan u govoru i rastu, pa nije po-
hadjao ni školu. Svi ostali sinovi /šest/ bili su u Za-
grebu, tada svi neoženjeni. Otac Jako se vraćao obično
kući na Novu godinu -Roš-ašana- kada je obavezno na go-
dišnjicu smrti oca Ham-Mošea u templu čitao "aftara"
/molitvu zadušnicu/. Ovo troje su ustaše odveli u logore
iz Travnika. Od ostalih 6 sinova, spasilo se je bilo
3. Najmladji Danijel-Danko je sada u Izraelu, a stariji
Sua-Salvator živi sa ženom u Italiji u Milanu, ali je
jedna kćerka udata u Izraelu. Najstarija kćerka Rahela,
udata Salom u Sarajevu je odvedena u logor, a druga mla-
dja Klara je umrla prije rata i ostavila sina, sada ing.
u Izraelu. U logorima su stradali sinovi Moric, Leon
i Miko /Avram/, dok je Samuel umro poslije rata u Zag-
rebu.

O porijeklu navedenih porodica KONFORTI je poz-
nato, da je djed moga djeda -JERUHAM KONFORTI- doselio
iz Novog Pazara /sada Kosmet/ krajem XVIII stoljeća i
da je bio trgovac. Imao je dva sina, od kojih je stari-
ji Jaakov bio sa ocem trgovac, a mladji Moše je vjero-
jatno u Sarajevu kroz ješivot sveštenika u mladosti, po-
stao takodjer "haham". Sin Jakova je bio Jeruham J. KON-
FORTI zv. Merkuš, tj. "otkupljen" ili "prodan", jer su
vjerojatno ranija muška djeca umirala*, čija je porodi-
ca opisana na prednjim stranama. Nije poznato, da li je
Merkuš imao braće, ali jedna njegova sestra je bila maj-
ka obučara Avrama i Isaka GAONA.

Ham-Mošea Konforti je iselio pod kraj XIX stolje-
ća u Jerušalajim, gdje je iste godine umro oboljevši od
malarije. Njegova žena t. RAHEL, moja prababa, vratila
se je u Travnik sinovima Josefu i Jakovu. Najstariji sin
Ham-Mošea Jeruham-Bohor je bio do okupacije viši admini-
strativni službenik Vežirata, pa je iselio sa vladom
Turske u Malu Aziju. Četvrti sin Ham-Mošea je bio CADIK,
koji je mlad-neoženjen umro.

Kako se iz prednjih opisa može nazrijeti sve do
početka XX stoljeća porodice Konforti su bile patrijar-
halno-religiozno nastrojene. Onda su naši roditelji i
mi djeca u školama postali sve liberalniji i demokratski
nacionalno odgojeni. Potomci su većinom bili trgovci; za-
natom se nije nijedan potomak bavio /osim Jakova M. Kon-
forti, koji je kao samouk u poznim godinama popravljao

*/ Poslije smrti moga brata Isaka u Januaru 1925.god.
na insistiranje majke, bio sam i ja "prodan" formalno.

šivaće mašine/. Visoke škole i fakultete, osim mene i brata Isaka, pohađjali su sinovi Bohora-Jakova, Jude i Zadika Konforti između dva svjetska rata.

Porodice MONTILJO

Salomon J. MONTILJO je imao najveću i najuredjeniju Velepecaru sljivove rakije u Travniku prije XX stoljeća. Imao je brata ARONA, koji je početkom XX stoljeća iselio u Bijeljenu, gdje je bio šohet, a imao je i malu trgovinu mješovite robe. Salomon Montiljo je bio oženjen sa SAROM, sestrom braće ABINUN /kćerkom gazda DAVE/. Imali su tri sina i šest kćeri. Najstarija kćerka FLORA je bila udata u Bos. Brod za Pesaha, RIFKA je udata za Isaka ABINUNA, STELLA-ESTER je udata za Mošu ALTARCA, sina veletrgovca Salomona, VIDA je bila udata za IZRAELA iz Petrovca, SUNKULA-SIMHA je udata bila za KAMPUSA u Sarajevo, a najmlađa SIDA je bila udata u Trstu. Sve ove kćerke imale su i djecu, ali osim Stele sa kćerkom Bukicom i dva sina, samo se je sin Flore -Sado PESAH- spasio u zadnjem ratu. Sve su skoro stradale u ustaškim logorima. Stariji sin Salomona Montilja -MORIC- je poslije očeve smrti vodio radnju i bio je ugledan i cijenjen građanin i dugogodišnji predsjednik Jevrejske opštine Travnika. Obolio je mlad i u 38. godini života /1931/ je umro od hronične bolesti bubrega. Drugi sin JAKO je poslije prvog svjetskog rata služio u Direkciji finansija. Kada se oženio, iselio je u Trst, gdje je imao trgovinu kolonijalne robe i špeceraja. Poslije smrti brata Morica, vratio se je u Travnik i vodio je Pecaru dalje sa mladjim bratom DAVOM i sestrom SIDOM. Moric je imao samo jednu kćerku SARINKU, koja se udajom 1941. spasila pobje-gavši u Dalmaciju. Sada živi sa porodicom, udata za Leona KABILJA iz Zepča, bivšeg poreznika, živi u Baltimoru /SAD/. Imaju dvije kćerke. Davo nije bio oženjen, a Jako je imao sina i kćerku još u školi. Svi su sa Bukicom, ženom Morica, odvedeni u logore i likvidirani kao i Davo Abinun sin Rifke.

Osim ove, bile su još dvije porodice Montiljo u Travniku. Salomon /Jude/ MONTILJO, trgovac seoske manufakture, imao je dva sina -JUDU i MOSU- od kojih je stariji Juda naslijedio oca u trgovini, a Mošo je bio bolestan /od epilepsije/, umro je neoženjen, dok je Juda imao tri sina: Salomona, Santu i Jakicu. Salomon, zv. "Gazdić" je imao trgovinu bizuterije u Donjoj čaršiji dok

još nije bio oženjen; mlađji brat Santo je bio kod oca u trgovini manufakturne robe, a najmlađji Jakica je imao trgovinu mješovite robe na Turbetu. Svi su odvedeni u logore i stradali.

Jakob A. MCNTILJO je bio stari saraf, koji nije imao od početka XX stoljeća više vlastitu mjenjačnicu, nego je kao dobar poznavalac najrazličitijeg kovanog - zlatnog i srebrenog - novca procjenjivao vrijednost zlatnika, osobito turskih i drugih dukata. Bio je inače siromah, oženjen sa t. Zumbulom; imao je dva sina: Avrama-Mamia, koji je najprije bio trgovački pomoćnik kod Salamona Altarca, a kada se jeoženio, otvorio je vlastitu trgovinu mješovite robe u Karauli kod Turbeta. Drugi sin Salamon-Moni je bio podvornik i kurir Ispostave Zemaljske banke. Osim toga bio je kavanar noću u Jevrejskom klubu, gdje je na sijelima i priredbama pekao čevape. Obadva brata su bili oženjeni. Svi su stradali u logorima.

Porodica LEVI

Glavni i najstariji iz ove porodice je bio ZADIK sin SALOMONA, zv. MOMULO LEVI iz Sarajeva, koji je došao u Travnik krajem XIX stoljeća. Kao mladić /15-16 godina/ prodavao je u sarajevskoj čaršiji sitne stvari - šibice, cigaretpapir, cigarluke "mundštikle" od drveta, slike i sl. - čime je počeo trgovati prije okupacije. Za vrijeme same okupacije Bosne i Hercegovine 1878.g. je nešto više zaradio prodajom "mundštikla" austrijskim vojnicima /koji su plaćali i 5 krajcara za jednu umjesto za 2 ranije/. Robu je onda nosio u korpi, ili u drvenoj kutiji, za pojasom. Onda je otvorio malu prodavnicu od uštedjevine - prije ženidbe. Oženio se je sa Rahelom, kćerkom Rafaela Levija iz Zenice, a imali su 4 sina i dvije kćerke. Najstariji sin Juda-Leon je rođen 1882.g. kada je Zadik doselio u Travnik. Drugi sin Rafael-Rafo je rođen 1891. Treći sin Salomon-Moni je rođen 1896, a najmlađji sin Daniel-Danko rođen je 1901. godine. Starija kćerka Zadika je bila Djentila, rođena 1888. /bila je udata za Morica Pesah u Derventi/, a mlađja kćerka Klara-Dragica je rođena 1894. bila je udata u Sarajevu bez djece i poginula je 1942.g. kao bolničarka u partizanima. Najmlađji sin Danko je umro u 15-oj godini života -kao gimnazijalac- od upale moždane opne 1915.g. Osim navedenih sinova, poslije Leona-Bohora, Rahela je rodila još jednog sina -Salomona- koje je

dijete umrlo u 2-3 godini, pa su zato i trećeg sina nazvali Salomonom.

Zadik LEVI je umro 1917. godine u Travniku /rođen je oko 1862/ kao veletrgovac manufakturne i pomodne robe. Leon se je oženio prvi put sa Klarom rođj. Alkalaj iz Fojnice i sa njom je imao dvije kćerke /Bukicu i Bebu/i sina Zadika-Cezara, koji je bio odveden iz Crne Gore u logor Bergen-Belsen i umro je 1945. kod oslobodjenja u transportu kući. Bukica je rođjena 1906. god. udata za Gaona iz Sarajeva. Ona je sa mužem iselila u Palestinu prije rata, mlađja sestra Beba i brat Cezar su odvedeni u njemačke logore. Rahela, žena Zadika Levija, je umrla kratko iza muža za vrijeme prvog svjetskog rata i od tog vremena se ta porodica razišla. U Travniku je ostao samo Rafo u trgovini, koja je bila izgorila sa velikim skladištem robe, jer je noću provalio jedan kradljivac i zapalio sa svijećom ambalažu. Tri brata i 2 sestre su podijelile imanje. Leon je iselio u Sarajevo poslije smrti žene Klare 1919. godine kada je iza poroda sina Cezara teško obolila. Leon je najprije radio kod oca u maloj trgovini na uglu Glavne ulice i Glavice u gornjoj čaršiji. Onda mu je otac otvorio malu trgovinu u kući Avrama Trinkija /kasnije Hajima Pape/, koja nije išla, pa ga je otac zaposlio kao službenika u velikoj pilani Zavidovića. Onda ga je poslao u Beč na izučavanje trgovine pomodne robe. Na povratku iz Beča se je oženio i radio je u novoj radnji oca, kada je sagradio veliku zidanu zgradu za stan i trgovinu sa izlozima. Trgovina je vrlo dobro išla dok je otac bio živ, odnosno do kraja prvog svjetskog rata. U Sarajevu je Leon najprije imao malu trgovinu kratke pomodne robe na Marindvoru, a bavio se je intenzivno i filatelijom. Pošto ni ta radnja nije išla, oženio se je ponovo sa Mirjanom rođj. Levi, sa kojom je imao kćerku Solčiku. Sve troje je 1941. iz Sarajeva otpremljeno u logore, gdje su stradali. Drugi sin Zadika - Rafo Levi je trajno ostao u očevoj novoj radnji. On je najviše i radio u njoj jer nisu imali pomoćnike, a otac je bio već oronuo zbog teške zaduhe. Stanovali su u istoj kući na spratu. Rafo nije bio u vojsci za vrijeme rata, poslije koga se je oženio sa Vidom Katan iz Travnika. Kada je trgovina likvidirana poslije požara, otvorio je malu kafanu sa bifeom u toj zgradi. Nisu imali djece i životarili su do 1941. kada su uspješli pobjeći preko Dalmacije u Italiju, a odatle poslije rata su iselili kao ratne izbjeglice sa njenom sestrom Esterom Katan - neudatom- u Ameriku; sada žive u Balti-

moru, gdje je Rafo umro 1974. u 83-oj godini života. Treći sin dr Salamon-Moni LEVI je pohađjao Travičku gimnaziju od 1908. god. Početkom rata 1914. je bio u VI razredu, a 1915. je bio uzet u vojsku i služio je kao 1-godišnji dobrovoljac /pošto je položio t.zv. "Intelligenzprüfung", da bi mogao pohađjati "Oficirsku školu". Do kraja rata je bio na italijanskom frontu i kao Leutnant sa velikom srebrenom medaljom za hrabrost vratio se kući. Nastavio je gimnaziju u Sarajevu, a poslije mature je 1921. god. upisao medicinu u Beču. Prve godine je bio član "Bar-Giore", a od 1922. je bio već organizovan komunista. Kao student je bio najprije ekonom menze jevrejskih studenata iz Jugoslavije, a kasnije i opšte jugoslovenske menze.

Poslije svršetka studija medicine - promovisao je 1927 - na povratku u Jugoslaviju bio je uhapšen kao komunista i osuđen na 10 godina robije po Zakonu o zaštiti države. Robiju je izdržao skupa sa Moša Pijadom, Josipom Brozom - Titom i sa Ročkom Čolakovićem, sa kojim je pomagao Pijadi na prevodjenju Marxovog "Kapitala". Iza robije 1937.g. do 1941. se je zaposlio kao zastupnik Fabrike lijekova "Kaštel" u Beogradu, a 1941. je pobjegao u Drvar, gdje se oženio sa Bosom rodj. Bilbija, učiteljicom. Od jula 1941. je kao prvoborac najprije bio komesar odreda i bataljona, a zatim je bio rukovodilac Partizanske bolnice Krajine. Prošao je i Sutjesku, gdje je 1943. bio teško ranjen i ostao je ratni vojni invalid zbog oštećenja oba oka. Do kraja rata je rukovodio Sanitetom III korpusa NOV-e, a iza rata je kao pukovnik bio načelnik VI sanit. oblasti u Sarajevu. Od 1950. god. je bio kao general-major upravnik Vojno-medicinske akademije u Beogradu i na položaju višeg savjetnika u Sanitetskoj upravi JNA. Kao takav je penzionisan 1955. godine da bi reuzeo dužnost Predsjednika Savjeta za zdravlje Izvršnog vijeća NR Bosne i Hercegovine. Sada živi u Sarajevu kao penzionisani sanitetski general-major sa drugaricom Bosom i dvema kćerkama ing. Dragicom i ing. Vesnom, koja ima već i sina Borisa.

Za ovu porodicu LEVI je istorijski značajno i to, da je starija sestra Rahele - supruge Zadika - bila suprugom čuvenog Rav-Avrama ABINUNA. Zadić Levi je bio takodjer po majci u srodstvu sa zadnjim sefardskim nad-rabinom Sarajeva dr Moricom LEVI, koji je takodjer stradao u logoru Jasenovcu. Rahele je imala tri brata, od kojih su Juda i Jakob bili trgovci, a mlađji Hajim je bio šohet /koljić/ u Zenici.

Prema navedenom, od cijele porodice Zadika Levija preživili su zadnji rat dva sina: Rafo i dr Salamon-Moni Levi, kao i dvije kćerke sina Leona, koje sada žive u Izraelu, u Ramat Ganu. Dva sina Bukice Gaon su bili kibucnici. Jedan od njih i unuk Bukice poginuli su u Oktobarskom-Kipurskom ratu 1973. Udova pok. Cezara Levija Bukica, rođjena Kambi vratila se iz njemačkog logora; sada je u Sarajevu.

Hajim Levi, zv. "Dagodu" je bio trgovac mješovite robe na Turbetu. Oženjen je bio sa kćerkom Davida J. Atijasa, terzijske, a imao je sina Jakoba, oženjenog sa djetetom. Hajim je umro prije rata, ostali te porodice su stradali u ustaškim logorima.

Porodice GAON

Rafael t. Rafu GAON je još prije okupacije imao dućančić u Varošulici do velikog požara 1903. u kome je prodavao sitnu bižuteriju. Bio je vrlo star, izradjivao je od jake žice velike kopče za seoske gunjeve i koparane. Od njegove porodice su bili još do 1914.g. u Travniku braća David i Isak. Prvi je bio limar, a drugi stolar. Obadva su iselili u Sarajevo.

Salamon GAON, mali obrtničar je oženjen bio sa sestrom Jeruhama-Merkuša Konforti. Imao je 4 sina i 2 kćeri. Najstariji sin Jakov nije izučio nikakav zanat. Oženio se i ostao je u Sarajevu, gdje je radio kao nosač kod Tržnice "Markala". Druga dva sina Avram i Isak bili su obučari, a najmladji Jeruham je bio limar. Avram se je oženio sa kćerkom trgovca Avrama Trinkija - Bikinom, a imali su 5 sinova i 3 kćerke. Najstariji sin Salamon je izučio obučarski zanat kod oca, ali je kasnije bio šamas templu. Odveden je od ustaša već u junu 1941.g. u Gospić, ali je kao obučar prošao kroz sve logore i tek je 1944. bio ubijen u Jasenovcu. Drugi sin Izidor je bio brico, koji je također stradao u Jasenovcu. Preostala tri sina su se spasili, i to: Jakov-Jašo je bio kao ljekar-oficir Jugoslavenske vojske - odveden u njemačko zarobljeništvo i vratio se 1945. Mošo je također preživio rat kao zarobljenik-vojnici u Njemačkoj. Najmladji Jeruham-Jerko je bio trgovački pomoćnik kod Mamića K. lderona do rata i odveden je sa ostalim 1941. u oktobru u Jasenovac. Spasio se je probojem 22.IV 1945. na dan likvidacije zadnjih 1570 logoraša u Jasenovcu medju samo 56 preživjelih -ranjen u ruku. Dr Jakov GAON,

sada akademik, profesor Medicinskog fakulteta u Sarajevu, je na povratku iz zarobljeništva najprije bio sreski ljekar u Goraždu /Bosni/. Onda je specijalizirao Epidemiologiju i promoviran je za doktora nauka kao asistent i kasnije docent Instituta za epidemiologiju Med. fakulteta u Sarajevu. Sada je redovan profesor, šef Katedre Instituta, poznat i cijenjen u struci u zemlji i inostranstvu. Istakao se do sada na suzbijanju endemskih zaraznih bolesti, napose na istraživanju infektivne bolesti bubrega u Posavini. Primio je do sada mnoga visoka odlikovanja i nagrade za plodan i naučan rad. Mošo je bio izučio opančarski zanat; poslije rata je bio službenik Sarajevske elektrane, početkom ove 1975. godine je penzionisan. Oženjen je, ima dva sina već gimnazijalca, samo je on slabog zdravlja i premoren. Jeruham-Jerko je poslije oslobođenja iz logora bio u JNA kao intendant, a onda u Sekretarijatu za unutrašnje poslove, gdje je i penzionisan. Tri sestre Regina, Rahela i Delisija nisu bile udate, sve tri su sa majkom i sa ocem /u 61. godini/ odvedeni u logore gdje su stradali.

Mladji Avramov brat -Isak GAON- obučar, bio je oženjen sa Rahelom, kćerkom trgovca Juse Pinto iz Viteza. Imali su samo jednog sina Salamona, koji je sa 4 razreda gimnazije po nagovoru djeda nastavio studije u Srednjoj teološkoj jevrejskoj školi sa seminarom u Sarajevu. Istakao se među najboljim, pa je po nagovoru Direkcije pristao da ide u London na poziv Šefardskog rabinata Velike Britanije i Portugala. Nastavio je studirati na Teološkom fakultetu i doktorirao je. Sada je glavni sefardski rabin u Londonu. Osim toga, je predavač na sefardskim visokim školama u SAD. Oženjen je sa kćerkom pobožnog Jevrejina iz Portugala, ima porodicu. Njegov otac Isak i majka Rahela su stradali u ustaškim logorima. Najmladji brat Avrama -Jeruham GAON- limar u Konjicu je uspio na vrijeme 1941.g. da preko Mostara pobjegne u Dalmaciju i sa ženom i 2 kćerkama preko Raba i oslobođene teritorije iza kapitulacije fašističke Italije vratio se je kući u Konjic gdje je 1967. umro. Obadvije kćerke su udate, a njihova majka je umrla kasnije. Ona je bila kćerka Moše Pinta, gvozdjara iz Travnika. Jedna sestra braće GAON Beja je udata za Alfreda FINCIJA, bivšeg pilanara u Zoviku kod Pazarića; sada živi u Sarajevu.

Treća porodica GAON je bila Ham Davida GAONA, uglednog patrijarhalnog Jevrejina, koji je imao mali

dučančić u Varošulici. Nije bio dobro situiran, ali je ipak kako-tako izdržavao porodicu sa dva ili tri sina. Ham-David je redovno bio na limudin, tj. na godišnjim korotama, gdje je čitao propisane molitve i kadiš. Poštivali su ga stariji Jevreji kao učenog i pobožnog člana zajednice. Ja se sjećam da je mene učio u dućanu kako se postavljaju "tefilim" /kaiši/ na lijevu nadlakticu i na čelo oko glave. Otac je kupio nove tefilim kod njega za mene pred Bar-micvom "Minjanom". Pokazao mi je kako ih treba motati poslije upotrebe i čuvati.

Stariji sin Ham-Davida MOŠE je mlad, neoženjen, otišao u Jerušalajim - prije prvog svjetskog rata - i dao se učenju i čitanju hebrejske stare i nove literature, pa je postao filozof i književnik, hebreista svjetskog glasa. Bio je poznat pod imenom M. D. GAON. Umro je u Izraelu prije nekoliko godina. Njegov sin JEORAM, sada glasoviti tenor živi u Jerušalajimu. Drugi sin Ham-Davida -AVRAM GAON- studirao je poslije prvog svjetskog rata na češkom Filozofskom fakultetu u Pragu. Oženio se sa kćerkom ugledne porodice ATIJAS iz Mostara i bio profesor u gimnazijama Novog Sada, Osijeka, Mostara i Bihaća. On je preživio rat u zarobljeništvu, a umro je prije 4 godine.

Porodica KALDERON

Ova porodica u Travniku bila je i dosta brojna i stara, možda od početka prošlog stoljeća. Stari SALOMON KALDERON je bio trgovac još u vremenu okupacije Bosne. Prema pričanju sinova i starijih Travničana, krajem prošlog stoljeća je bio kompanjon kasnije najbogatijeg trgovca Salamona ALTARCA. Iz nepoznatih razloga su se odvojili i Altarac je nastavio da radi u trgovini, dok je Kalderon bio slabije sreće, sa znatno brojnijom porodicom osiromašio je toliko, da su i sinovi bili skoro bez zanimanja i školovanja od početka ovoga stoljeća. Jedino je najmladja kćerka Palomba KALDERON svršila poslije Djevojačke škole i preparandiju. Bila je u Travniku prva učiteljica-Jevrejka. Nastavila je studiranjem francuskog jezika, pa je u Trgovačkoj školi predavala kao viša nastavnica francuski jezik. Salamon Kalderon je imao 4 sina i dvije kćerke. Najstariji sin David-Davo S. KALDERON nije imao stalnog zanimanja, nego je i u mladjim godinama po selima i u šumama privredjivao sječom i otkupom najviše bukovih balvana. Oženjen je bio sa kćerkom rubia Jakova BARUHA - Beharom-Florom; imali su 5 sinova i 3

kćerke. Najstariji sin SALOMON, rođen 1894. je maturirao u Travničkoj gimnaziji 1914. i studirao je na bečkom Filozofskom fakultetu /sa ratnim prekidom/, diplomirao je 1919. kada se je i oženio sa DIJANOM KONFORTI. Zaposlio se je kao nastavnik u novoj gimnaziji Bijeljine i položivši profesorski ispit postao je redovan profesor zemljopisa i povijesti. Iza nekoliko godina je bio premješten u Šabac /Srbiju/, a odatle u Beograd, gdje je ubrzo kao gimnazijski profesor predavao i jevrejsku istoriju u Jevrejskoj školi. Istovremeno je bio i sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije do Drugog svjetskog rata, kada je neposredno za vrijeme prvog bombardovanja Beograda uspio da sa porodicom /ženom, kćerkom i malim sinom/ pobjegne najprije u rodni grad Travnik, a onda u Dubrovnik i kasnije u Split, gdje su kao ilegalci skriveni proživili do oslobođenja 1945. godine. Salamon je bio težak bolesnik bez jednog bubrega, zbog čega je bio oslobođen 1941. kao rez. kapetan i nije bio zarobljen. Drugi sin DAVIDA bio je Jakov D. KALDERON, koji je maturirao u Travničkoj gimnaziji 1921. godine, a studirao je u Beču i u Zagrebu veterinu, gdje je diplomirao 1925. i doktorirao je slijedeće godine, kada je dobio zaposlenje u Južnoj Srbiji. I njemu je uspelo da pobjegne u Dubrovnik na početku rata. Poslije rata se oženio po drugi put sa VEROM, kada je iselio u Izrael. Sada živi u Jerusalimu sa suprugom i sa kćerkom AMIROM. Kćer PIRHA i sin BATO iz prvog braka, također u Izraelu, su već oženjeni. JAKO KALDERON je radio aktivno kao veterinar u Jerusalimu do svoje 75. godine života; boležljiv je poslije mnogih operacija, živi od penzije. Treći DAVID, sin AVRAM-MAMIĆ KALDERON je svršio samo osnovnu školu i odmah je kao dječak po uzoru njegovog ujaka DUDE BARUHA počeo da trguje sa tablom u Donjoj čaršiji. Vrlo promućuran i štedljiv, za nekoliko godina je otvorio i malu trgovinu u Varošulici, koja mu je dobro išla. Kada se je oženio sa BERTOM rođj. PAPU iz Sarajeva, kupio je zemljište sa prizemnom zgradom na Glavnoj ulici, koju je onda dogradio sa jednim spratom pa je time dobio velike prostorije za trgovinu manufakturne robe sa konfekcijom i stan na spratu. Sa ženom Bertom, sinom i kćerkom -još djeca- uspelo mu je pobjeći preko Ljubljane /iz Bolnice gdje je bio na liječenju kožne bolesti/ u Italiju sa cijelom porodicom. Iza rata je evakuisan u SAD; sada živi u Baltimoru. Mamić je bio u Travniku vrlo poznata i solidna trgovačka radnja. Najviše je radio sa seljacima i radnicima, kojima je davao robu i

na kredit. Bio je kupio još jednu kuću, a radnja mu je bila prepuna robom, koju su ustaše oduzeli već početkom maja 1941. godine. Kao i PAPO sa delikatesnom radnjom, tako je i MAMIĆ sa svojom trgovinom bio vrlo poznat i priznat kao trgovac, ali je Mamić /za razliku od Pape/ bio stekao imanje, dok je Papo ostavio veliki "TEFTER", tj. potraživanja od mušterija. Četvrti sin LEON D. KALDERON je završio trgovačku školu i počeo je da radi kod brata Mamića, uz čiju pomoć je onda otvorio vlastitu manju trgovinu u Gornjoj čaršiji, u kojoj je prodavao osim bižuterije i pomodnu robu za građane /košulje, kravate i cipele/, ali mu trgovina nije dobro išla. Nije se oženio do rata, kada je bio otišao sa mlađjim bratom u Beograd i tu je uspio da nepoznat kao ilegalac ostane za cijelo vrijeme rata. Poslije rata se je oženio i neko vrijeme je radio samostalno otkupljivanjem i preprodajom tekstilnih otpadaka. Sada zastupa slična preduzeća i važi kao stručnjak za te poslove. Sa suprugom OLGOM nema djece, živi i sada u Beogradu. Peti, najmlađi sin IZIDOR KALDERON, je bio izučio bravarski zanat u Beogradu. Njemu jedino nije uspjelo da se spasi; stradao je vjerovatno na Banjici.

Od sestara je najstarija bila ESTERA KALDERON, koja je sa svršenom trgovačkom školom bila činovnik u Poreskom uredu u Travniku. Udala se je za trgovca BARARONA u Zvornik. Muža su već 1941. odveli i ubili ustaše. Estera je sa malim sinom od 7 godina bila pobjegla, ali su je uhvatili ustaše Francetićeve "Crne legije" i zadržale su je neko vrijeme u Bratuncu kao trupnu kuharicu, odakle je tražila od prijateljice iz Bijeljine, da joj sina vrata u Zvornik. Oboje su ustaše ubili. Druga sestra SIDA-SUNKULA KALDERON je takodje sa trgovačkom školom bila namještena u Šreskom sudu kao činovnik. Nije bila udata, ona je već 1941. bila otišla sa tetkom Rašelom-Elijau rođj. Baruh i sa travničkim partizanima u šumu /prema Vlašiću/, gdje su navodno provalom stradale obe sa grupom partizana. Najmlađja VENECIJA D. KALDERON, takodjer još neudata, bila je otišla sestri u Zvornik i u Srbiju, gdje se je spasila krijući se kao ilegalka. Otišla je iza rata u Izrael 1948.god. Udala se je, sada živi u Nahariji.

Mlađji brat DAVE - ELIJAS, zv. LIJAČO KALDERON je bio priučeni tapetar. Popravljaio je samo fotelje i krevetne madrace u vlastitom stanu /ili u stanu reflektanta/ samo toliko da zaradi nasušni hljeb. Vrlo teško

se je izdržavala porodica, koja se sastojala od žene, tri kćerke i sina JAKICE. Kćerke ELVIRA, HANA i ERNA su takodjer radile kao pisarice u raznim uredima i kod advokata, dok je sin Jakica maturirao u Travniku i dobio namještenje u Pošti u Višegradu, gdje je bio upravitelj pošte. Cijela ova porodica je stradala u logorima.

Najmladji sin Salamona je bio BENJAMIN-BINJO KALDERON. Nije se ženio i nastojao je poslije odsluženog vojnog roka da završi trgovačku školu kao privatni vanredni djak. To mu je i uspjelo uz pomoć sestre Palombe, nastavnice trgovačke škole. Pored toga, teško je došao do odgovarajućeg posla u Fabrici duhana u Travniku. Na jednom službenom putu je naglo umro. Osim ova tri sina, SALAMON KALDERON je imao još jednoga u Sarajevu, koji se zvao AVRAM KALDERON i bio je namješten. On je imao dva sina HAJIMA i AVRAMA /postumusa/. Hajim je sa svršenom trgovačkom i exportnom akademijom u Beču bio zaposlen kao činovnik bečkog "Wienerbankvereina" i kao prokurista u sarajevskoj Zemaljskoj banci. Bio je oženjen sa kćerkom ugledne porodice FINCI iz Sarajeva i imali su 2-3 djece. Svi su stradali u logorima. Jedan sin je navodno poginuo od bombardovanja Sarajeva u aprilu 1941. godine. Starija kćerka ESTERA, kao ni PALOMBA, nastavnica Trgovačke škole, nisu bile udate. Estera je imala kćerku VIKICU, udatu za Hrvata Petrovića, kod koga je i majka bila zaštićena i umrla je za vrijeme rata. Palombu su ustaše odveli 1942. pored navodne zaštite travničkog katoličkog župnika Prgometa -kada je prividno bila i pokrštena; rekao je pri odvodjenju pokrštene Palombe, da je on mogao samo "dušu" a ne i tijelo da spasi!

Porodice PAPO

Od starijih porodica je bio markantna ličnost ELIEZER PAPO, jedinog kujundžije-Jevrejina u Travniku. Bio je vrlo poštovan i cijenjen od starijih patrijarhalnih vjernika, jer je bio i Moel /ritualni obrezivač muške jevrejske novorođenčadi/, a ujedno je pomagao sveštenicima na blagdanima pri molitvama i obredima u templu. Po zanatu je bio pravi draguljar, kome su se žene obraćale za procjenu nakita od zlata i srebra. Neprestano je u dućanu sa ćefenkom sjedio na šiltetu uz vatru sa mijehom, kojim je kalio srebro ili zlato formirajući razne filigrane, prstenje i ogrlice. S njime je radio i

sin ISAK E. PAPO, koji je od njega i naučio zanat, ali je taj posao išao iz godine u godinu sve slabije. Isak je bio oženjen sa djevojkom iz porodice LEVI iz Banjaluke i rodila je dvije kćerke. Teško se je porodica izdržavala, pa je starija kćerka kao djevojka radila kod kuće kao krojačica -najviše je šila za radnice- a mladjica TILDA se je udala za Salamona ABINUNA i rodila je 1941. godine pred odvođenjem muža Salamona u logor Jasenovac. U januaru 1942. su i nju sa novorođenčetom otpremili u logor Staru Gradišku, gdje je stradala sa djetetom. Tilda je do udaje bila takodjer pisarica.

Drugi sin ELIEZERA je bio čuveni i omiljeni HAJIM PAPO*. On je bez pretjerivanja bio još kao mladić jedan od najvrijednijih, a kasnije kao gostioničar i trgovac delikatesa, jedan od najpoznatijih Jevreja Travnika. O njemu se svuda mnogo pričalo i mi smo ga svi smatrali "dušom" svih naših priredbi, naših planova i akcija ne samo za nacionalno osvješćivanje, nego i za sve praktične potrebe svakog Jevrejina i nejevreja. Izučio je bio berberski zanat kod Moše di Jakiću Atijasa, ali se -kao ni njegov majstor- nije dugo izdržavao kao brico, nego je još prije prvog svjetskog rata otvorio delikatesnu radnju u Travniku. Ona je bila čuvena na daleko -kasnije u cijeloj Jugoslaviji- a njen vlasnik kao najuredniji i najposobniji ugostitelj domaćih i osobito stranih putnika i turista. U prvom svjetskom ratu je najviše radio sa austrijskim oficirima, a i kasnije su jugoslovenski oficiri bili njegovi najbolji mušterije i gosti. Kako je opisano u odlomku o Nacionalnom budjenju Jevreja, Papo je prestao raditi kao brico prije ženidbe. Oženio se je sa ESTEROM, takodjer iz porodice PAPO iz Sarajeva, čiji je otac MOŠE bio kod njih kada je obudovio i doživio je istu sudbinu kao i Hajim i Estera. U januaru 1942. godine su odvedeni u logore. Nisu imali djece, a pomagala je i žena u poslu tako izdašno i neumorno, kao da su imali veliku porodicu da izdrže. Hajim je bio vrlo galantan ne samo za dobrotvorne svrhe, nego i prema svim iskrenim prijateljima i saradnicima /kakvim sam i ja imao čast da budem smatran/. Na žalost, pored sve njegove velikodušnosti, požrtvovnosti i uslužnosti prema svima bez razlike, nije bio pošteđen ni od mjesnih Hrvata-ustaša, koji se pravdaju, da su morali tako postupiti po "višoj sili" kojoj su služili. U Jasenovcu sam čuo od jednog očevidca, da je ljeti 1942, potpuno bio izgladnio i jednoga jutra su ga našli mrtvog na boksu

*/ Vidi sliku u prilogu.

13.

14.

pored sapatnika, koji je pokušao da ga probudi. Za Hajimom Papom žale sigurno najviše svi preživjeli travničani, koji su ga poznavali, a čuvali su ga i još čuvaju u trajnoj ugodnoj uspomeni svi, koji su s njime i saradjivali. /Pobliže o PAPI vidi na str. _____/.

Poslije prvog svjetskog rata doselio je iz Sarajeva jedan obučar DAVO PAPO i oženio se je sa RAHELOM, kćerkom Hajima Pinto, trgovca pod Ilovačom. S njom je imao sina Morica i kćer Bončiku. Svi su stradali u logorima.

Porodica FINCI

ŠALOM FINCI, stariji trgovac manufakturne robe u Gornjoj čaršiji, bio je boležljiv a imao je veliku porodicu. Njegova žena, dobro poznata u Travniku Tija LUNA je bila takodjer vrlo značajna za travničko jevrejstvo, o čemu je u više navrata pisano. Kada je njen muž umro ostala je porodica slabo opskrbljena. Dva starija sina ISAK-KAKU i MOŠO-MOJSE FINCI, obadva trgovci, bili su već oženjeni i odvojili su se od ostale porodice. Preostala tri sina i dvije kćerke su ostale sa majkom u velikoj, staroj bosanskoj kući. Srednji sin JAKO nije izučio nikakav zanat, niti je radio u očevoj trgovini, koju je naslijedio sin MOŠO. Dva mlađja sina su izučila obučarski zanat. Najprije je DUDO-JUDA FINCI otvorio samostalnu obučarsku radnju, koja je dobro išla. Zanat je izučio kod jednog majstora Madjara, koji je izrađivao moderne cipele za gradjane. Uskoro se je oženio i odselio u Sarajevo, kao i mlađji brat SUBOTA-ŠABETAJ, koji je imao posebnu radnju. Početkom rata 1941. Dudo je sa porodicom došao u Travnik i skrivao se je /poslije odvođenja prve grupe u oktobru 1941/ u muslimanskim kućama, pa je bio pustio i bradu da mu raste kamuflirajući se kao Musliman. Na koncu su ga ipak susjedi denuncirali i odveli su ga ustaše sa porodicom u logore. Jedino se je njegov sin JAKOB-ŽAK spasio kao dijete. Nastavio je školovanje poslije rata, a sada je redovni profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Sarajevu. Oženjen je sa ljekarkom dr Loni i imaju dvoje djece. Najmlađji sin t. LUNE - SUBOTA je takodjer odveden od ustaša iz Sarajeva i stradala je cijela porodica osim jednog sina JAKICE koji se spasio iz Jasenovca provalom na 22. aprila 1945.g.*

*/ Vidi "JASENOVAC" - Sećanje Jevreja, str. 191-198.

Tetka LUNA sa kćerkom najprije je imala u stanu primitivnu krojačnicu. Sile su najviše za radnice Fabrike duhana, ali se samo od toga nije moglo živiti, pa je na molbe ne samo jevrejskih porodica, nego i nejevreja građa i okolnih sela, išla porodiljama i obavljala je vrlo spretno i uspješno porodjaje kao babica. Lijepim utješljivim riječima je znala ulijevati nadu svakoj porodilji, da će lako roditi. Radila je strogo po uputama i pod strogim nadzorom ljekara, koji su imali puno povjerenje u tetku Lunu, pa su ne samo dozvoljavali, nego su i preporučivali porodiljama da zovnu tetka LUNU. Sa jedinom diplomiranom primaljom u Travniku je bila u dobrim odnosima i pomagale su se obostrano. Nije tražila nikakav honorar za svoj rad, nego je od građana uzimala koliko bi joj koja žena dala, a sa sela je primala jaja, mlijeko, sir ili povrće. Meso nije htjela uzeti zbog "kašeruta". Tetka LUNA je bila spretna i sposobna u liječenju uganutih i iščašenih zglobova, kao i kod nekomplikovanih lomova kostiju stavljanjem svojevrsnih fiksirajućih zavoja /od kudelje sa žumanjcem/. Pravila je i t.zv. "bilmas", tj. masažu mišića, a stavljala je i "fildžane" /vena mentosa/ na bolne dijelove tijela -najviše na stomak. Sujevjernim je "salijevala stravu", što je bila posebna vrsta psihoterapije. Nad glavom prestrašenog djeteta ili mlade žene, pokrivene dekom ili platnom, gasila je užarene komade olova u zdjeli sa hladnom vodom. Od šušnja pri tome bi se dijete trglo; otkrila bi glavu i malo bi ovlaženom rukom umila dijete po licu, a roditeljima je pokazivala ugašene komade olova -razne figure- zamišljenog konja, psa, kotača, zmije ili druge životinje i sl. Imala je i druge metode liječenja narodnim lijekovima, obično travama. Kod upale krajnika trljala je limfne sudove na podlaktici one ruke na kojoj se strani bolesno dijete žalilo da ga u grlu boli i da ne može da guta, t.zv. "frigar jagas". Tetka LUNA je umrla prije rata i sahranjena je na Bojni u Travniku prije rata. Od njenih unuka preživili su osim spomenutih još ALBERT FINCI sin MOSE, koji sada živi u Milanu /Italiji/ u njegova sestra LUNCIKA udata KOFLER, koja živi u Sarajevu. Jakica FINCI /Subote/ radi sada u preduzeću "Bratstvo" u Novom Travniku, gdje stanuje sa porodicom.

Najstariji sin ŠALOMA i Tetka LUNE je bio ISAK-KAKU, koji je živio u Maglaju, gdje je imao trgovinu mješovite robe, a kojom su trgovale pretežno njegova žena i kćerka. Treći sin JAKO je iza prvog svjetskog ra-

ta - pošto je bio bez posla - neoženjen, iselio je u Solun u Grčku, gdje je prema navodu nekih njegovih znana-
ca bio šamas /podvornik/ velikog solunskog templa.

Porodice ALKALAJ

Najstarija porodica Alkalaj je bez dvojbe bila od okupacije MORDEHAJA-MORDE ALKALAJ. On je prošlog /XIX/stoljeća imao trgovinu speceraja i osobito južnog voća i morskih mariniranih riba. Imao je sve vrste zimskog voća, pa smo ga mi djeca smatrali glavnim i jedinim snabdijevačem potrebnog voća za Hamiša-asar -frutas. Početkom ovoga stoljeća bio je već dosta star i udovac. Njegov sin MOSO ALKALAJ je imao više djece /njegova žena je jednom rodila trojke/. Mošo je malo radio sa ocem, nije imao posebnu trgovinu, nego je pomagao ocu kupovanjem ovčijeg sira u kacama, koji je izvažao najviše u Trst. Kupovao je i druge zemaljske produkte /salep, lukavice, bamije, grah i dr./ koje je sušio i preprodavao. Još prije prvog svjetskog rata on je iselio sa porodicom u Trst, odakle je slao u Bosnu južno voće, a prodavao je ondje uvezeni travnički sir i druge produkte. Mošo je imao dva sina: Mordehaja-Mordu, koji je oženio rodicu Etelku, kćerku djedovog brata Ham-Davida Alkalaja, kada je ovaj bio sa službom u Travniku. I Mordo je iselio sa ocem, kao i drugi sin Moše Avram-Miko, koji se poslije rata oženio i radio je sa ocem u Trstu. Iz Trsta su ovi Alkalaji slali najviše limunove i naranče; stari Mordo je dobavljač za "Sukot" i lulave sa etrogim /južnu raslinu poput štapa sa citronskim plodom/ za obavljanje obreda sa molitvom.

Brat Mordehaja Ham-David ALKALAJ je došao u Travnik /poslije odlaska Sabetaja Djajna/ iz Srbije, gdje je u manjim mjestima bio haham, hazan, vjeroučitelj i šohet. Pobudio je u gradu senzaciju radi nošnje, koja je mnogo ličila onoj pravoslavničkih sveštenika sa tvrdim šeširovom /halbcilindrom/ sličnim kamilavki, pa su ga nazivali "jevrejskim popom". On je ostao u Travniku samo 4-5 godina početkom ovoga stoljeća. Imao je 4 sina /Menahema, Hajnriha-Hajima, Mošu i Marka-Mordehaja/. Prva dva sina su bila u Srbiji već zaposleni. Menahem je imao apoteku, a Hajrih je bio bankovni činovnik. Moša je bio pošao u gimnaziju 1905.g. a najmladji Marko je išao tek u osnovnu školu. Osim njih Ham-David je imao i tri kćer-

ke. Za vrijeme boravka Ham-Davida u Travniku, moj školski drug i prijatelj Moša je bio završio tek 4 ili 5 razred gimnazije. Da ne bi morao mijenjati školu, ostao je u Travniku kod familije Salamona Montilje do mature 1913. god. Prvu godinu je onda studirao filozofiju na Bečkom univerzitetu, a slijedeće godine je upisao medicinu. Studije je završio poslije rata 1923.g. u Pragu i vratio se u Sarajevo, gdje je nekoliko godina poslije staža radio na Grudnom odjeljenju Zemaljske bolnice, zatim je bio stalan ljekar Zeljezničkog saobraćajnog osoblja. Za vrijeme zadnjeg rata je bio zaštićen, ali je porodica bila cijelo vrijeme u Dubrovniku sklonjena. Bio je vrlo vrijedan, sposoban i uslužan, saobraćajnom osoblju i ostalim građanima dobro poznat i cijenjen u Sarajevu. Tek 1950. godine je dobio odobrenje za odlazak u Izrael. Nastanio se u Jerusalimu, gdje je i sada sa porodicom veoma cijenjen i obljubljen kao spreman ljekar i susretljiv svakome bez materijalnih pretenzija.

Treća porodica Alkalaj je bila siromašnog slijepog Jevrejina Avrama ALKALAJA, zv. Avramači il sjegu. On je bio brat Isaka Alkalaja iz Zenice. U mladosti je oslijepio, a bio je oženjen sa kćerkom malotrgovca Jakova Altarca -JAKU di KATKA, koji je poslije prvog svjetskog rata iselio u Sarajevo. Od ovog slijepog AVRAMA su preživili rat dva sina, od kojih je jedan sada u Sarajevu, a drugi je u Izraelu u Nahariji.

Mordo ALKALAJ /Judin/ iz Fojnice je doselio u Travnik poslije prvog svjetskog rata i otvorio je trgovinu manufakture. Imao je 4 kćerke -sve udate u Travniku- i sina jedinca LEONA, koji je tragično poginuo 1920. u svadji. Najstarija kćerka Klara Levi je umrla 1919. a najmladja Sultana Atijas je stradala u ustaškom logoru. Dvije su preživile rat, i to Blanka KONFORTI, koja je sada sa sinom Josefom-Bukijem u Izraelu /Givat-Schmuelu/, a druga Sara ATIJAS je sada u Splitu. Mordo je umro u Travniku 1937.g. dok je žena t.Blankuća odvedena od ustaša u logor i stradala.

Porodice IZRAEL

U Travniku je u prošlom XIX stoljeću živio David IZRAEL, stariji trgovac, porijeklom iz Bos. Krajine. Njegova kćerka Rahel je bila udata za Mošu ABINUNA /Davinog sina/ trgovca narodnih lijekova. Ona je mlada umrla i ostavila je sina Davida-Bohora i kćerku Esteru.

Nešto prije prvog svjetskog rata doselio je u Travnik i brat Rahele - Mošo Izrael. On je također otvorio trgovinu manufakturne robe, kojom nije prosperirao, pa je iselio u Sarajevo. Imao je dva sina i dvije kćerke. Stariji sin DAVO je umro u Izraelu 1974. god. Za jednog IZRAELA iz Petrovca /odakle je došao i Mošo IZRAEL/ bila je udata VIDA, kći Salamona MONTILJA iz Travnika, ali oni nisu živili u Travniku.

Od iste porodice krajiških IZRAELA je bio u Dolcu kod Travnika Todoroz IZRAEL, nadzornik u Fabrici šibica više godina prije zadnjeg rata. Imao je dva sina i kćerku. Stariji sin je sada u Beogradu direktor jedne Srednje-ekonomske škole. Ostali su stradali od ustaša. Stariji sin je spašen u njemačkom zarobljeništvu.

Porodice BARUH

Baruha je bilo u mnogim bosanskim gradovima, svakako najviše u Sarajevu. Velika je porodica bila u Bijeljini, a na glasu su bili i Baruhi iz Višegrada. Bile su dvije porodice i u Bugojnu, a u Travniku su također bile dvije starije porodice Baruha. Stariji, već spomenuti Avram BARUH, zv. Sarija bio je siromah bez pravog zanimanja, ali je bio pobožan i vrlo agilan u poslovima templu. Pomagao je i on šamasu na raznim obredima povodom praznika /n.pr. na Simhat-tora sa defom "pandero" pred povorkom svitaka tore/. Bio je osim toga vrlo šaljiv i pjevao je rado u društvu sa begovima, koji su ga častili, a volio je po malo i da pije s njima. Imao je dva sina i nekoliko kćeri. Stariji sin se je u pijanom stanju udavio u rijeci Lašvi, a mlađji RAFO, zvani "Gazda Rafo" je bio najprije trgovački pomoćnik /kod Stipice Jablanovića/, a kasnije se je bavio posredničkim poslovima, najviše za kupo-prodaju kuća i milćeva. I on je bio veseljak i veliki šaldžija, pa je kod Pape stalno bio u društvu mlađjih begova. Oženio se je sa kćerkom Hajima Altarca-Barona, sa kojom je imao sina AVRAMA, koji je završio Srednju-teološku jevrejsku školu i bio je nekoliko godina predmolitelj i vjeroučitelj u Dubrovniku. Njegov otac Rafo je umro u Travniku prije zadnjeg rata, a on je sa majkom odveden u logor i likvidiran.

Druga porodica BARUH je bila: Jakoba-Jaku BARUH, dugogodišnji rubi za malo djecu, za osnovnu nastavu vjeronauke - prije pohadjanja osnovne škole. MALDAR je bio

još od okupacije u zgradi templu, zvanom "maldarim", u kojoj je stanovao i šamas. Rubi Jakov Baruh je stanovao u velikoj bosanskoj kući na Žitarnici sa više stanara. Imao je dva sina i dvije kćerke. Najstarija kći Behara-Flora je bila supruga Dave KALDERONA, koja je umrla rano 1925.g. a imali su mnogo djece. Druga kćerka Rašela je bila udata za ELIJAU iz Bos. Gradiške i rano je obudovila, vratila se u Travnik i držala je trafikku sa malim dućanom do 1941. kada je sa travničkim partizanima i sa nećakinjom Sunkulom Kalderon otišla u šumu preko Bukovice i stradala je sa njima zimi 1941.g. Stariji sin Rubia - Kaku-Isak Baruh je bio trgovački pomoćnik /umro je mlad/. Drugi sin Rubia je bio Juda-Dudo, koji je imao najprije tablu "pod štrekom", a kasnije mali dućan bižuterije u Varoš-ulici do 1914.g. tj. do početka prvog svjetskog rata, kada je kao rezervni vođnik na ruskom frontu bio zarobljen i nije se vratio iz zarobljenništva. U Oktobarskoj revoluciji je iz zarobljenništva pristupio Boljševicima i kasnije se oženio u Rusiji. Rubi Jakov Baruh je radio do dolaska Djaina, odnosno kada su sva djeca morala ići u osnovnu školu sa navršenom 7. godinom. Bio je već dosta star i za nekoliko godina je umro.

Tija Renuča di Kalmi Baruh -RENA BARUH-je bila prava tetka moga oca /po majci/. Njen muž KALME je bio za vrijeme Turaka carinik -džumrukčija- i saraf. Umro je relativno mlad, prije moga djeda gazda Juse, krajem XIX stoljeća. Ja ga nisam ni poznao, a nisu imali djece. Tija Renuča je kao udova ipak uspjela iza smrti muža da dobije dugoročni investicioni zajam od Zemaljske banke i sagradila je na Glavnoj ulici /gdje je stanovala u trošnoj bosanskoj/ novu zidanu kuću "po planu" na sprat. Oba stana u novoj kući je izdavala pod kiriju činovnicima, a sama je stanovala u maloj dvorišnoj kućici -nekoliko godina- sa Rahelom Pinto, majkom sadašnjeg rabina dr Salomona GAONA u Londonu, dok se nije bila udala za obučara Isaka Gaona. Tija Renuča Baruh je umrla 1913. god. a kuću, koju još nije bila potpuno isplatila, ostavila je nećacima. U toj kući sam ja stanovao do našeg odvođenja u logore.

Osim ovih glavnih porodica BARUH, u Travniku je služio kao mladi hazan i vjeroučitelj pitomac Srednje teološke škole Isak BARUH, koga su ustaše uhvatile u vozu za Mostar i odvučile u Jasenovac, gdje je stradao 1942. godine.

OSTALE PORODICE SEFARADA

U Travniku su krajem XIX i početkom XX stoljeća bile još slijedeće porodice -većinom malotrgovačke- koje su prije prvog svjetskog rata nestale. To su bili trgovci JAKOB PERERA, HAJMO HAJON i sin EZRA, spomenuti AVRAM TRINKI i JAKU di KATKA. Ovi trgovci manufakturne robe su imali radnje i u vremenu okupacije; skoro svi su umrli u Travniku, ali njihovi sinovi nisu ostali u Travniku, najviše ih je iselilo u Sarajevo, kao i njihove sestre traženjem zaposlenja i udajom. Najmladji sin Avrama Trinkija -MOSO- koji je bio izučio obučarski zanat nije ništa radio jer je bio bolehljiv. Starija braća: RAFO je bio brico, a ISAK je bio krojač, obadva su iselili u Sarajevo, dok je najstariji sin JAKO, trgovac špeceraja, umro u Travniku za vrijeme prvog svjetskog rata. MOSO je odveden 1942. u logor i likvidiran odmah, jer nije bio sposoban za nikakav posao.

Sa oslobodilačkom Srpskom armijom krajem prvog svjetskog rata u Travnik je došao pukovnik AVRAM BERAHA. Bio je stariji srpski oficir i došao je trijumfalno kao komandant puka sa jedinicom, a poslije je postao komandant travničkog Vojnog okruga i ostao je u Travniku do odlaska u penziju 1929. kada je sa porodicom iselio u Beograd /gdje je rođen/. Bio je vrlo strog komandant i kao takav je održavao disciplinu podređenih mu oficira. Njemu je uspelo da uspostavi vezu /na demokratski način/ između oficirskih i građanskih porodica. Izgradio je Oficirski dom, u kome se je često održavalo "drugarsko veče" sa plesom uz vojnu glazbu, koja je stalno bila u Travniku. Na te sastanke i plesove su išli mnogi Jevreji sa porodicama, osobito djevojke i kavaliri -intelektualci, kao i napredniji trgovci. Gospodin Beraha je bio društven, demokratski nastrojen, pa je odmah stekao simpatije Jevreja i ostalog društva -činovnika i građana. Volio je na večer da sjedi u Klubu, ili u boljoj kafani i da igra karte. Prvih godina po dolasku u Travnik, oženio se je /po drugi put/ sestrom ing. Oskara Grofa ELOM, rođenom u Jajcu. Imalu su kćerku i sina, koji je za vrijeme zadnjega rata izbjegao u SAD, gdje i sada živi oženjen sa porodicom. Stari Avram BERAHA je bio za vrijeme rata zaštićen u Beogradu sa penzijom kao klasni drug generala Nedića do kraja rata. Poslije je otišao sinu u Ameriku, gdje je i umro.

JEVREJI AŠKENAZI

Najpoznatiji i najznačajniji Aškenazi u Travniku od okupacije do drugog svjetskog rata, koji su trajno po više godina boravili sa porodicom, ili kao pojedinci, u tome gradu po mome sjećanju od početka XX stoljeća su slijedeći:

- JAKOB DRAJER dugogodišnji kantiner kod Vojne kasarne, bio je vrlo pobožan i od religioznih Jevreja bio je smatran "kabalistom". Umro je u dubokoj starosti prije prvog svjetskog rata.

- SAMUEL S. FELDBAUER je došao u Travnik sa porodicom 10 godina poslije okupacije i bavio se je izradom i prodajom građevinskog materijala. U Polju kod Dolca je kupio podesno zemljište i sagradio je peć za izradu cigle i crijepa. Ta ciglana je bila dosta primitivna, ali je odigrala veliku ulogu poslije velikog požara u Travniku 1903. god., kada je Željeznička direkcija izgradila oko 300 malih kućica za pogorelo siromašnije stanovništvo. Ringofen za tu ciglanu je bio sagradjen prije gradnje Fabrike šibica, koja je sagradjena nedaleko od ciglane 1905. godine. Na toj ciglani su radili samo seljaci iz okoline primitivno sa drvenim modelima formirajući cigle od zemlje ilovače. Kasnije se nije isplatilo proizvoditi cigle u toj ciglani, pa je dugo bila napuštena dok je nije otkupio i donekle uredio Mošo ALTARAC, koji je takodjer desetak godina izradjivao ciglu u istoj. Za vrijeme Austro-Ugarske je firma Samuel Feldbauer među prvima u Travniku bila protokolisana. Trgovao je drvenom gradjom i materijalom za gradnju željeznica /pragovima i šinama/. Sagradio je kuću na ulazu u grad blizu Medrese i u istoj je stanovala dosta velika porodica Feldbauer. Osim starog oca imao je tri sina i dvije kćerke. Jedan sin HUGO je studirao u Beču pravo, mlađji je umro kao učenik, a stariji ROBERT je bio malouman /imbecilan/, ali je svaki dan išao na Ciglanu sa porcijom za hranu i radio je sa drugim radnicima. Starija kći je bila udata za direktora ispostave Zemaljske banke BESICKOG. Porodica Feldbauer je imala rodbinu u Zagrebu, kojoj je Hugo kao svršeni pravnik poslije rata pristupio i upravljao je velikom modernom pekarom tjestenina. U Travniku poslije rata nije ostao nijedan član te stare aškenaske porodice.

- Porodica TIŠLER je bila zakupnik Hotela "Travnik" kod željezničke stanice. Oni su početkom ovoga stoljeća bili samo 8-9 godina u Travniku. Otišli su prije rata iz Travnika.

- Porodica HOFER, Fani i sin Hugo, su bili zakupnici najprije maloga, a kasnije većeg novoizgrađenog hotela "KAISER VON ÖSTERREICH". Gospodja Fani, udova, je bila veoma popularna i sposobna ugostiteljka i u njenom restoranu su mnogo sjedili na večer vidjeniji građani, dok nije otvoren Bife PAPO. Njen sin Hugo je bio slabo pokretan sa deformisanim nogama i rukama. Poslije majčine smrti imao je pod zakup dugo godina Travničku ledaru u kojoj je držao skladište Sarajevske pivare /u pećini sedre ispod Bašbunara/. Hugo je bio oženjen bez djece. Obadvoje su odvedeni 1941. u logore smrti.

- Porodica DRUCKER je dugo godina držala pod zakup veliki Hotel "VLASIĆ". Adolf-Abraham DRUCKER je bio također dobro poznat građanima i strancima, jer je taj hotel držan u uzornom redu dok je on bio zakupnik, prije i poslije prvog svjetskog rata. U tom hotelu sa restoranom odlične kuhinje je bila velika dvorana /sala/ za priredbe sa pozornicom, u kojoj smo i mi održavali diletantske predstave uz izdašnu pomoć hoteljera Druckera. Poslije je više godina u toj sali radio KINO, dok nije Ibro Hercegovac sagradio vlastitu zgradu za KINO na Glavici, koji i sada radi. U velikoj dvorani Vlašića su održavani svake zime i plesni tečajevi.

- SCHWARZBARD ud. BEJA. je bila rođjena Sefardkinja udata za Aškenaza Svarcbarda, koji je držao još prije ovoga stoljeća trgovinu špeceraja i bombona. Ona je rano obudovila i ostala je dalje u trgovini -iako je bila nepismena. Kada je ostarila pred prvim svjetskim ratom, nije mogla više raditi u toj trgovini i godinama je osiromašila toliko, da je bila na potpori Jevrejske opštine i dobrih ljudi - Jevreja. Advokat Rafael SALOM joj je ustupio u prizemlju svoje adaptirane kuće skromne prostorije za stanovanje, u kojoj je i umrla vrlo stara, nekoliko godina prije zadnjeg rata. Djece nije imala.

- Mayer SCHNEETREPEL je bio također gostioničar, oženjen bez djece. Bio je dosta star i kada je došao u Travnik sa pašenogom Mešulamom WEISER-om. S njime je stanovao u velikoj bosanskoj zgradi Gornje čaršije i u istoj je imao gostionu "KOD VESELOG MAJERA" jer

je skoro uvijek imao i glazbenu kapelu sa pjevačicom. Bio je dobroćudan i nastojao je da česte svadje gostiju /većinom radnika/ pomiri bez policije. Imao je stoga vrlo težak posao uz pomoć supruge i šogorice. Bio je u srodstvu sa Jakovom DREIRROM i sa porodicom Snetrepl iz Sarajeva. Kao starac od 80 godina odveden je 1942. u logor i odmah je bio likvidiran, kao i Mešulam WEISER, koji je imao dva sina. Oni su imali u istoj zgradi malu antikvarnicu školskih i drugih knjiga. Stariji Leon je tridesetih godina iselio u Bijeljину, gdje se je i oženio. Stradao je sa ženom u logoru, a malo dijete - kćerku - bili su prisvojili nejevreji. Njen djed po majci Mordo KONFORTE iz Sarajeva je poslije rata doznao, da je to dijete spašeno i preuzeo je. Sada je ona udata i živi u Sarajevu.

- Herman FIERTEL je bio početkom ovoga stoljeća trgovac špeceraja, čokolada i bombona. Bio je oženjen sa Madjaricom - Jevrejkom kojom je imao više djece, ali ga je ona sa djecom napustila, pa se je poslije prvog svjetskog rata oženio po drugi put sa starijom djevojkom Aškenaskinjom iz pobožne kuće. Kada mu trgovina nije više išla, proizvodjao je u dvorištu vlastite bosanske kuće soda-vodu i krahere. Taj posao mu je do starosti pomogao, da odgoji i školuje 4-5 djece, od koje je samo jedna kćerka spašena time, što ju je sakrio mladi Musliman NATRAS -zanatlija - za koga se udala i danas žive u Travniku.

- Pinkas DRUTTER je imao početkom ovoga stoljeća trgovinu konfekcije. Bio je oženjen sa sefardkinjom Rahelom ATIJAS, kćerkom JAKICA. Poslije velikog požara je napustio porodicu, ženu sa 6 djece, i otišao je preko Italije u Ameriku. Najstariji njihov sin SALOMON je kao trgovački pomoćnik i kasnije kao samostalan trgovac u Mostaru izdržavao porodicu. Iz Mostara su onda poslije rata preselili u Sibenik /Dalmaciju/, gdje mu je trgovina sa pouzdanom robom mnogo bolje išla. Salamon DRUTTER je ostavio kćerku ELU i sina ISAKA-BRACU, koji je sada guverner Narodne banke SR Hrvatske u Zagrebu.

- Sigmund SCHIRTZ je bio trgovački putnik, koji je umro prije 1941. god. Imao je više kćeri i sina jedinca, koji je poslije teške dječije bolesti ostao defektan u govoru i umno slab. Jedini je taj sin ostao kod porodice u Travniku, odakle su ga ustaše i odvele i likvidirali u Jasenovcu. Starija sestra Bernarda je bila udata za SELFMANA. Ova je porodica iselila prije

rata iz Travnika.

- Sigmund WEISS je bio u Travniku rukovodilac i šef Veleprodaje duhana travničkog okružja. Kasnije je ova ustanova bila pod upravom Zemaljske banke, pa je i S. Weiss postao bankovni činovnik zadržavši Veleprodaju duhana, čije je skladište bilo u prizemlju banke. Bio je oženjen, imao je tri kćerke -već djevojke pred prvim svjetskim ratom. Weiss je bio porijeklom iz Mađarske, dosta pobožan, posjećivao je templ redovno na sve blagdane. Njegova supruga je teško i slabo naučila narodni jezik, pa je muž često išao s njom na pijacu. Nisu se mnogo družili sa drugim Jevrejima. Iselila je cijela porodica krajem rata 1918.g. u Mađarsku.

- FÜRSETZER, stolar pokućstva /Möbeltischler/ je došao mlad u Travnik poslije rata. Oženio se djevojkom iz porodice PINTO i otvorio je samostalnu stolarsku radionu kućnog namještaja. Bio je počeo dobro da radi, Jevreji su mu bili dobre mušterije, ali mu je kasnije išlo slabije, pa je /po nagovoru Leona Weisera/ iselio i on u Bijeljini, gdje je takodjer dobro radio. Imao je u Bijeljini i nekoliko djece. Na žalost, svi su stradali u logorima.

- Porodica BENAU je bila u Travniku takodjer samo nekoliko godina prije prvog svjetskog rata. Njihov sin Adolf-Avram BENAU je studirao u tom vremenu medicinu u Beču i dolazio je preko ljeta roditeljima. Drugovi medicinar Hajim Altarac i pravnik Hugo Feldbauer, bili su kao i Adolf bargioranci, pa smo pravili s njima izlete i održavali su nam predavanja o cionističkom pokretu. Njegov otac je bio viši činovnik Okružja, ali nije ta porodica bila dugo u Travniku.

- Aleksandar HIRSCH je bio stručni poslovođa u Fabrici špirita /alkohola/ u Putićevu kod Dolca, koju je bio otvorio travnički veleposjednik Jure Budimirović sa Maksom Stotterom. Na istom imanju u Travničkom polju je imao STOTTER i vilu u kojoj je sa porodicom stanovao /kada je prestao da radi u pilani "Ugar" na Turbetu/. Hirsch je sa porodicom bio došao angažovan kao stručnjak iz prikarpatske Slovačke. Sa ženom je imao troje male djece, koja su pohađjala škole u Travniku i bila su veoma marljiva. U fabrici se proizvodio čisti alkohol /96%/ od kukuruza, pa su vlasnici konkurisali velikom koncernu FISCHER i dr. u Tesliću. Pošto se nisu mogli nagoditi sa istim, prodali su vlasnici fabriku koncernu, zapravo "kartelu", koji je time obustavio dalju proizvodnju alkohola van koncerna. Porodica Hirsch

je onda iselila u Srbiju. Žena i kćerke su spašene i sada žive u Obrenovcu.

- Porodica GELBHAUS je bila u Travniku samo 5-6 godina, Kao sreski geometar je došao sa ženom, sinom i dvjema kćerkama - djevojkama, ali se nijedan član te porodice nije družio sa Jevrejima. Bio je sposoban geometar i skoro stalno je išao na teren. Jedna kćerka je bila krojačica i šila je modne ženske haljine i kostime. Sin nije imao nikakvo zanimanje. Sa svršenom gimnazijom nije nastavio studirati, niti se bio zaposlio do 1941. On je sa mladjom sestrom bio pobjegao ustašama, dok su ostali članovi porodice odvedeni u logore.

- Porodica SCHNEIDER. Jedan od viših činovnika travničkog okružja je bio SCHNEIDER, veterinarski inspektor Okružja, koji je bio sa službom u Travniku samo 5-6 godina prije i za vrijeme prvog svjetskog rata. Njegov sin Marcel, rođj. 1900, je završio klasičnu gimnaziju u Travniku 1918. Studirao je u Beču i u Zagrebu matematiku i filozofiju. Diplomirao je 1924. i doktorirao je u Zagrebu 1925.g. Kao profesor matematike i filozofije dr Marcel SCHNEIDER se je isticao u sarajevskim gimnazijama i u preparandiji od samog početka njegovog službovanja kao stručan i napredan nastavnik. Bio je osobito zapažen u naprednom društvu intelektualaca - profesora, a poštovan i cijenjen od djaka u svim školama gdje je predavao /bio je često premješan kao "sumnjiv" nastavnik/. Kao istaknuti mislilac - marksista zračio je u društvu nastavnika gimnazija /kao i profesor dr KALME BARUH/. O njemu je u "Spomenici 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu" /na str. 295-299/ pisao profesor Anto BABIĆ, njegov drug i kolega. Vječita je šteta, da je i on stradao u Jasenovcu 1941.godine.

- Porodica FISCHBACH je stanovala u Travniku iako je Leibisch FISCHBACH bio stručni upravitelj pila-
ne "Ugar" na Turbetu. Sa suprugom SOSJI imali su 5 djece, od koje je sin JONAS pohađao gimnaziju u Travniku, gdje je i maturirao, a studirao je medicinu u Zagrebu 1927.g. kamo je porodica iselila 1926.g. Specijalizirao je internu medicinu u Zagrebu i Sarajevu, po 6 mjeseci je studirao u Beču i u Parizu. Od 1932. je služio kao internista-liječnik Bolesničke blagajne "Merkur" u Sarajevu. U tom vremenu se je oženio sa BLANKOM, kćerkom advokata Rafaela SALOMA sa kojom je živio do drugog svjetskog rata. Od jeseni 1941. i u 1942. je bio zatočen

u Jasenovcu i Staroj Građiški kao ljekar, odakle je bio poslan u Bosnu na suzbijanje pjegavog tifusa. Zena Blanka je sa rodbinom uspjela pobjeći u Split, a od 1942. je otišla u Italiju i krila se je u nekom katoličkom samostanu neko vrijeme. Pošto se nije htjela da vrati u oslobođenu Jugoslaviju na poziv muža, razveo se je sporazumno time, što je kćerka RUT pripala njemu i došla je ocu, dok se je majka preudala i iselila u Južnu Ameriku. Dr Jonas Fišbah je 1944.g. prebjegao partizanima i ostao je kao vojni ljekar u NOV. Kao sanitetski pukovnik u Zagrebu je penzionisan i sada živi sa kćerkom /udatom/ u Zagrebu. Od porodice FISBAH su preživjeli samo on i kćerka.

- Porodica VILIMA-NATANA ROSENZWEIGA. Poslije direktora Bešickog u Travnik je došao 1908.g. Natan ROSENZWEIG, koji je bez dvojbe bio najzaslužniji Aškenaz za nacionalno budjenje u Travniku. O njemu i porodici je zabilježeno potanje u članku "Nacionalno budjenje" ovoga napisa.* Moram ponoviti, da je vrijeme od dolaska DJAINA i nešto kasnije - dolaskom ROSENZWEIGA - osobito značajno za bratsku saradnju između Sefarada i Aškenaza bilo u Travniku. Nikada nije bilo podvojenosti po bilo kom pitanju. Pa i poslije prvog svjetskog rata svi Aškenazi, koji su ostali u Travniku, živili su sa Sefardima u najboljim odnosima. Za tako prisno zbliženje Jevreja sigurno je velika zasluga bila direktora Natana ROSENZWEIGA i njegove plemenite porodice.

AŠKENAZI LJEKARI

Prije okupacije Bosne i Hercegovine u Travniku su bili samo t.zv. hećimi i narodni ljekari. Prvi liječnici sa diplomom doktora medicine su došli sa okupatorskom vojskom. Prvi civilni liječnici su skoro isključivo Jevreji Aškenazi iz Galicije. Dr Leopold GLÜCK je bio prvi okružni liječnik, a iza njega je bio dr Bernard ZAUDERER, koji je devedesetih godina XIX stoljeća ostao u ovome gradu kao okružni liječnik i sanitetski inspektor do duboke starosti i umro je u Travniku kao penzioner.** On je bio bez dvojbe najzaslužniji za zdravstvenu zaštitu grada i okružja Travnik, Dr Sigmund SCHWEIGER je početkom ovoga stoljeća bio primarius Opštinske bolnice, Kao vrstan hirurg bio je u Travniku oko 10 godina i ostao je u pamćenju ljekara kao dobar orga-

*/ Vidi poglavlje "Nacionalno budjenje"

xx/ Vidi poseban članak na str. 33.

nizator bolničke službe. Kao sekundarni liječnik u bolnici je bio u toj bolnici i dr Vilim ORLIK, koji je bio u Travniku samo 3 godine prije prvog svjetskog rata. I o njemu je pobliže napisano u članku "Nacionalno budjenje" na str. 20.

Dr Fischel ROSENZWEIG je bio slijedeći upravnik i primarius Opštinske bolnice, koji je sa malim prekidom radio u Travniku preko 50 godina. On je kao bolnički i privatni ljekar zadržao visoko mjesto u sjećanju naroda, koji mu je povodom penzionisanja 1967.g. odao zaslužen priznanje. Iako nije bio specijalista, vršio je sa uspjehom hitne operacije. Za vrijeme prvog svjetskog rata je izvršio i nekoliko operacija katarakta /zamućenja očnih leća/ izbjeglicama iz Novopazarskog sandžaka. Gospodja dr BLOCH, supruga višegodišnjeg predsednika Okružnog suda Samuela BLOCHA, radila je takodjer nekoliko godina u Travniku, najviše za preglede muslimanskih žena i djece. Dr Leon SCHÖNFELD, je bio nasljednik dr Zauderera kao okružni liječnik poslije prvog svjetskog rata. On je prije toga bio više godina kotarski /i sreski/ ljekar na raznim mjestima. U Travnik je došao iz Zepča, gdje mu je bilo zadnje sresko mjesto. Osim ove dužnosti, imao je u stanu privatnu ordinaciju za liječenje očnih bolesti /kao specijalista oftalmolog, što nije bio/. Nije služio u Travniku dugo, jer je došao na taj položaj kada je bio već dosta star i otišao je u penziju. Za Jevreje nije imao nikakve zasluge, niti je bio cijenjen od građanstva.

Za vrijeme drugog svjetskog rata su bili u Travniku i slijedeći ljekari-Jevreji:

- dr Rafael NAHMIAŠ sa porodicom -ženom, kćerkom i malim sinom- došao je već 1941. kada su ustaše bile preuzele vlast - iz Osijeka kao bakteriolog upućen od Zdravstvene uprave Zagreba sa preporukom, da ostane zaštićen od progona. Preuzeo je dužnost bakteriologa Doma zdravlja, u kojoj službi je ostao sve do oslobodjenja Travnika i dalje do smrti 1952. godine /umro naglom smrću - vjerojatno od infarkta/. Njegova porodica je ostala u Travniku, gdje i sada žive. Kćerka Tamara, već udata, je službenica Skupštine opštine Travnik. U istom Domu zdravlja je radio i dr BAND kao pedijatar /za dečije bolesti/. I on je preživio rat u Travniku, ali je umro poslije rata.

- Dr Leopold KAUFER, sada penzionisani sanitet-

ski pukovnik i profesor Hirurške klinike Sarajevskog univerziteta, je bio za vrijeme rata -poslan iz Zagreba u Bosnu na suzbijanju endemskog sifilisa iako je bio hirurrg-asistent Klinike u Berlinu. Iz Zovika /kod Pazarića/, gdje je radio, zatražio ga je kasnije profesor dr Blagoje KOVAČEVIĆ u hirurško odjeljenje Sarajevske bolnice /današnje hirurške klinike/, pa je ondje radio u struci kao hirurrg do jeseni 1944. godine. U oktobru 1944. kada je dr F. Rosenzweig u Travniku bio povrijedjen u nogu, tražili su ustaše hirurrga iz Sarajeva. Ustaško zapovjedništvo je naredilo Zemaljskoj bolnici, da pošalju jednog hirurrga. Pošto drugi nisu smjeli ići u Travnik, koji je onda bio opsjednut od partizana, odredili su dr Kaufera da ide. Prvi dan, 11.X 1944, nije mogao ići, jer je željeznička pruga od Lašve do Travnika bila prekinuta ili ugrožena od partizana, pa je tek slijedećeg dana po naredjenju ustaša bio prevezen iz Lašve jednim oklopnim vozom /lokomotivom sa dva blindirana vagona/. Po dolasku u Travničku bolnicu radio je samo nekoliko dana jer je grad bio već 19.X 1944. zauzet od partizana. Pošto su se partizani morali povući iz Travnika, povelili su sobom dr Kaufera i dr Rosenzweiga sa ženom u Jajce. Tako su ova dva ljekara bili spašeni i ostali su u partizanskim bolnicama do oslobodjenja zemlje. Poslije rata se je dr Rosenzweig vratio sa ženom u Travnik /iz Jajca/, a dr Kaufer je ostao u Armiji i kasnije bio načelnik Hirurškog odjeljenja Vojne bolnice u Sarajevu.

o o o

Naveo sam time skoro sve Jevreje-Aškenaze, koji su bili dulje ili kraće vrijeme nastanjeni i radili u Travniku. Oni iz Turbeta i okoline opisani su na početku ovoga članka. Nije isključeno, da je za vrijeme prvog svjetskog rata i kasnije /do 1922.g./ bila još koja porodica -ili pojedinac- na službi kraće vrijeme, ili su neki oficiri i službenici obavljali povremeno neke poslove, ali nisu stanovali sa porodicama u Travniku. Vidi se iz opisanoga da je krajem XIX i početkom XX stoljeća bilo nekoliko trgovaca Aškenaza, ali samo za vrijeme Austro-Ugarske. Kao trgovci se nisu održali u ovome gradu, a ni malobrojni obrtnici-zanatlije se nisu mogli trajnije zadržati u Travniku. U tom vremenu su mogli nešto dulje da privreduju Aškenazi samo kao hoteljeri i gostioničari.

Najveći dio aškenaskih porodica i pojedinaca do prvog svjetskog rata bili su državni ili zemaljski činovnici, ljekari, sudije, inženjeri, geometri, veterinari i sl. Povremeno je bilo i poduzetnika radova, osobito na Turbetu u službi pilane i šume, koji su pretežno bili Aškenazi.

Opšti napredak i civilizacija od okupacije do 1918.g. bez dvojbe je mnogo doprinijela podizanju društvene i materijalne kulture Sefarada, koji su najbrže primili navike Aškenaza, tj. odjeću, jela i razonode/; pa i jezik njemački je bio smatran kao "kulturni" napredak za Sefarde oba pola. Političke partije iz prvog svjetskog rata nisu ostavile Jevreje nezainteresovane za društvena i privredna zbivanja. Oktobarska revolucija i druga politička previranja u Istočnoj Evropi i na Balkanu nemalo su utjecala na omladinu, osobito studente, koji nisu ni pomišljali da traže posao u provinciji kao što je bio Travnik.

Autohtoni Jevreji-Sefardi su redovno glasali na izborima za vladajuću stranku -najviše Radikalnu- sa Srbima, a time su najviše navlačili neprijateljstvo Hrvatata. Gradjani, koji nisu uopšte glasali, smatrani su antidržavnim ili "komunistima". Jevreji su donekle zaštićeni u vjeroispovjednoj opštini mogli da tajno glasaju za koga su htjeli, ali propaganda u Opštini, ili u Klubu, nije bila poželjna ni dozvoljena. Omladina je i pak tražila u najmanju ruku zabavu i razonodu -barem plesom- u kulturnijoj sredini. Tipične zimske kulturne zabave su eminentniji Jevreji /trgovci i službenici/ redovno posjećivali bez razlike na nacionalnu pripadnost, ali je i pored toga moralo biti t.zv. "simpatizera" - kroato- ili srbofila- među Jevrejima, kao i kod Muslimana dok ih Spaho nije ujedinio.

- o -

Na kraju i ja - autor ove nepotpune hronike travničkih Jevreja - dr JOSEF KONFORTI odigrao sam izvjesnu ulogu u svom rodnom gradu. Rođen sam 1893. a počeo sam pohađjati osnovnu školu kada sam navršio 8. godinu - 1901. Maturirao sam u travničkoj klasičnoj gimnaziji 1914. i počeo sam studirati medicinu sa prekidima za vrijeme rata, a promovisan sam u Beču 17. jula 1922. godine. Oženio sam se iste godine u Beču sa ELZOM FISCHER, kćerkom tekstilnog putnika Zaka Fischera, kod koga sam ostao u Beču dvije godine radi bolničke prakse i post-diplomskog usavršavanja u glavnim granama medicine /in-

ternoj, hirurškoj i akušerskoj/. Od oktobra 1924. do marta 1925. završio sam obavezan pripravnički staž u sarajevskoj Zemaljskoj bolnici. Od 1. maja 1925. sam bio namješten u Okružnom uredu za socijalno osiguranje u Travniku, na kojoj sam dužnosti ostao do marta 1942, kada su me ustaše sa porodicom /roditeljima i sa ženom/ otpremili u logore Jasenovac i St. Gradišku.

Kao dijete sam išao tri godine u elementarnu školu "maldar", u kojoj sam učio od "Alef-bet" do čitanja tore "peraša". Za vrijeme školovanja u Travniku -najprije pod upravom DJAINA, a kasnije pod utjecajem starijih studenata bečkih fakulteta- bio sam vatreni "cionista" i kao takav sam u Beču bio stalan član Akademskog cionističkog-kulturnog društva "BAR-GIORA".

O mome radu i životu do prvog svjetskog rata bi mogao mnogo da pišem. Najvažnije je to, da sam kao gimnazijalac bio najviše u društvu Jevreja i Srba, osobito prije mature za vrijeme balkanskih ratova. U vojsci sam stupio u proljeću 1915. U maju 1916. sam sa fronta u Tirolu bio pozvan u oficirsku školu sanitetske službe /jer sam bio medicinar/. Po završetku te škole -početkom avgusta 1916.g.- bio sam odredjen za Albanski front, gdje sam u jednoj bolnici Divizije obolio u martu 1917. od malarije. Od septembra 1917. do kraja rata /oktobra 1918/, služio sam u poljskim bolnicama u Italiji kao sanitetski i provijantski oficir.

Kao ljekar Socijalnog osiguranja od maja 1925. afirmirao sam se potpuno na zadovoljstvo radnika i Središnjeg ureda za socijalno osiguranje u Zagrebu u tolikoj mjeri, da sam već od 1926.g. postavljen kao "glavni liječnik" travničkog Ureda sa preko 12.000 aktivnih osiguranika. Poslije transformiranja ovih ureda /kada su uvedene banovine/, Travnik sa okolinom je potpao najprije Splitu, a malo kasnije Sarajevu do 1941. Ja sam ostao u Travniku na opšte traženje osiguranika /preko 1600 aktivnih, sa članovima porodica preko 4000/, koje sam kao jedini ljekar zbrinjavao. Radnici su me poštivali i voljeli jer sam u svakom vremenu dana i noći -pored klimatskih nepogoda- vršio kućne posjete uvijek kada su to tražili.

Kao predsjednik Jevrejske opštine sam bio šikaniran od ustaških vlasti već od maja 1941. a osobito po dolasku velikog župana dr Nikole TUSUNA, propalog advokata, frankovca, koji je odmah počeo zlostavljati

Jevreje sa prisilnim i ponižavajućim radovima. Oduzeo im je radnje sa imanjem, a svi su službenici i radnici ostali bez posla. Nitko nije smio zaposliti /sa platom/ nijednog Jevrejina. Kao ljekar sam morao vršiti dalje svoju redovnu službu, ali pod strogim nadzorom ustaških povjerenika. Početkom 1942. bili su mi zabranjeni telefonski razgovori sa glavnim ljekarom sarajevskog Ureda, kome smo spadali, a od marta nisam smio ići da vršim ni kućne posjete onim bolesnicima, koji su stanovali više od 1 km van grada. U tom vremenu od 10 mjeseci -najstrašnijih za travničke Jevreje- sudjelovao sam pri njihovom odvođenju /3 transporta/ u ustaške logore. Prvo odvođenje je izvršeno 20. oktobra 1941.g. Pokupili su onda sva muška lica od 15 do 60 godina /oko 90/ i zatvorili ih bez obzira na njihovo zdravstveno stanje, a onda u marvenim vagonima sa jakom stražom su odvezeni u Jasenovac. Drugo, mnogo strašnije odvođenje je uslijedilo 25. januara 1942. po najljućoj zimi. Toga dana je odvedeno preko 200 Jevreja -žene, starci, djeca i dojenčad- jednim transportom. Na negodovanje i uzbunu građana-Muslimana protiv te odluke župana -jer će djeca i bolesne starice pomrijeti na putu zbog zime- Tusun je odredio da ovaj transport pratim ja kao liječnik sa potrebnim lijekovima za prvu pomoć, svakako, pod strogom stražom ustaša i policajaca. Na povratku, poslije predaje zatočenih u Okučanima za St. Gradišku i u Jasenovcu oko 25 staraca do 80 godina, nisam uspio niti kod uprave Okružnog ureda u Sarajevu, da me premjeste sa službom bilo kamo iz Travnika. Izgovor glavnog ljekara dr Bičakčića je bio, da "nemaju" nijednog liječnika, koji bi htio i mogao primiti dužnost u Travniku. Ostao sam sa ženom i sa roditeljima, ali sam i pored najtežih napora sa porodicom bio uhapšen u noći između 24-25. marta 1942.g. Odveli su nas u zatvor Policije, a u jutru sa grupom preostalih Jevreja, koje su ustaše pohvatale na području Visokog, Kiseljaka, Fojnice, Breze i Vareša, odvezeni smo svi do Zenice i zatvorili su nas u Radničkom domu. Najviše je bilo žena i male djece. Među ostalim su bila i dva apotekara mr Ješua SALOM i Ladislav FISCHER. Poslije nekoliko dana odvedeni smo bili u logore. Apotekar Fischer je neposredno pred odlazak bio pušten na intervenciju -navodno nadbiskupa Sarića- pošto je radio tada u Apoteci župana u Travniku. Ovaj transport je, kao i ostali iz Bosne, bio u Slavonskom Brodu podijeljen. Žene i mala djeca u jedan, a muški zatočeni u drugi vagon širokog kolovoza za Staru Gradišku i za Jasenovac.

O mome zatočenju u tom logoru sam pisao u "Sećanjima Jevreja na logor Jasenovac" 1972. koja je izdao Savez jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu. Moji roditelji, kao i moja drugarica Elza su svakako nestali, a ja sam 6. oktobra 1943. uspio da pobjegnem -uz pomoć mještana s.Kupinca- partizanima. Najprije sam radio kao ljekar u partizanskim bolnicama Žumberka i prekounskog bihaćkog područja, a od početka 1945. g. u Slunju na području Korduna u inproviziranoj bolnici za transportovanje težih ranjenika /kamionima/ preko Like u već oslobođenu Dalmaciju i južnu Italiju. U Slunju sam dočekao oslobođenje i svršetak rata.

Poslije rata sam ostao u Jugoslovenskoj Armiji do 1957. kada sam bio penzionisan, da bi preuzeo dužnost u Sekretarijatu Savjeta za zdravlje NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu /po traženju predsjednika Djure Pucara Staroga/. Kasnije sam radio u Republičkom zavodu za zdravlje, a dalje u ljekarskim komisijama Zajednice socijalnog osiguranja do proljeća 1972.g. kada sam u 79-oj godini života otišao u mirovinu sa 46 godina i 7 mjeseci radnog staža.

Oženio sam se po drugi put sa SARIKOM, ud. ALKALAJ, rođenom BARUH iz Bijeljine, ljeti 1947.g. kada sam kao sanitetski major rukovodio zdravstvenom službom omladinskih brigada na prugama Brčko-Banovići i Samac-Sarajevo. I ona je kao partizanka od 1942.g. bila na raznim područjima i dužnostima do kraja rata. Kao ratni vojni invalid u 45-oj godini života poslije rata nastavila je da radi po potrebi kao službenica računovodstva u Filmskom preduzeću Sarajeva. Kada smo se registrovali, radila je 1947. i na Omladinskoj pruzi, a kasnije je radila još na nekim dužnostima Komande pozadine Sarajevske vojne oblasti.

Z A K L J U Č A K

Iz ove nepotpune istorije i rada travničkih Jevreja, od približno početka ovoga stoljeća do maja 1941. godine kada su prestale raditi i postojati sve jevrejske opštine Bosne i Hercegovine, može se zaključiti sljedeće:

1. Zajednica Jevreja u Travniku, kao Jevrejska vjeroispovjedna opština, je nastala useljavanjem prvih

članova i porodica u drugoj polovini 17-og stoljeća - prije skoro 300 godina - za vrijeme Otomanskog carstva. Po Kreševljakoviću je bilo Jevreja u Travniku u 1699-oj godini. Oni su počeli dolaziti iz Sarajeva i drugih udaljenijih mjesta sa istoka Balkana -svakako trbuhom za kruhom- tražeći egzistenciju. Tako se je proces selenja razvijao dalje prema okolnostima kakve su bile u pojedinim epohama.

2. Prvi doseljenici su vjerojatno došli u vremenu Vezirata u Travniku. Poslije nekoliko decenija naseljavali su Jevreji i Bosansku Krajinu do Bihaća. To su bili najviše malotrgovci i sitni esnafi-zanatlije. Izgledalo je prema tadašnjim prilikama i potrebama gradskog i osobito seoskog stanovništva, da će njihove trgovine i zanati najbolje odgovarati i prosperirati. Čim je bio u Travniku sastavljen prvi "Minjan", osnovali su doseljenici i prvi "Kolel", tj. vjerski odbor, odredivši u nekom jevrejskom stanu sobu za obavljanje molitvi i za sastanke radi dogovaranja o važnijim društvenim i organizacionim pitanjima. Kada je broj članova zajednice daljim doseljavanjem porasao toliko, da su mogli namjestiti i izdržavati sveštenika, a vremenom i drugo potrebno osoblje za obavljanje svih vjerskih obreda, kao što su bili: "hazan", "šohet" i "šamas", pa i vjeroučitelja za vjersku nastavu male djece u "Maldar"-u, onda su pomišljali i na gradnju sinagoge /templa/ i sagradili su je.

3. U drugim manjim mjestima, kasabama i varošicama Bosne i Hercegovine, Jevreji su se mnogo kasnije naseljavali; zadnji sredinom XIX stoljeća. Neke jevrejske opštine su postale ili su porasle, tek poslije okupacije; n.pr. Banjaluka i Tuzla. Vjeroispovjedna opština Travnika je bila /možda uz bijeljinsku/ smatrana najstarijom i najbrojnijom opština Provincije.

4. Do okupacije /1878/ travnička opština je bila potpuno s e f a r d s k a. Imala je i svoja Pravila "Statuto de la komunita i del KAL-KADOS di Travnik". Krajem XIX stoljeća, skoro dvije decenije poslije okupacije, u Travniku je bio i Glavni rabin Rav-Avram ABINUN. Kasnije, sve većim porastom bosanskog centra u Sarajevu, u Travniku su se često mijenjali rabini. Oni nisu više imali onaj značaj i autoritet, koji su imali prvobitni sveštenici. Opštinski odbori /koleli/ su ih mijenjali i često su ih postavljali "na probu", pa je malo koji uspio da se trajnije nastani i vrši dužnost ha-

zana kako su to pobožniji željeli. Do dolaska Šabetaja DJAINA je zadnji haham i vjeroučitelj bio Ham-Mošé ROMA-NO, ali je i on otišao u Bijeljenu, gdje je dulje ostao.

5. Od početka XX stoljeća društveni život mladjeg naraštaja postaje i van templa znatno aktivniji pod uticajem nacionalnog budjenja i cionizma, koji je počeo poslije afere DREIFUSS na Prvom cionističkom kongresu u Baselu sa Teodorom HERZL-om. Dolazak naprednog mladog hazana i vjeroučitelja Šabetaja DJAINA 1904.g. je mnogo doprineo ovom preporodu. Premda je i on bio u Travniku samo nepotpune dvije godine, omladina medju kojom je bilo nekoliko gimnazijalaca, je sa velikim elanom nastavila da podržava i da razvije živi društveni rad. Pod uticajem akademičara /prvih studenata Bečkog univerziteta/ preko ljeta je omladina išla na zajedničke izlete i održavala je sastanke sa predavanjima. Pa i moderni jezik IVRIT su mlađji nastavili da uče, što je za kratko vrijeme Djaina bilo obligatno za svu školsku djecu da uče u vjeronauci.

Osim ove i druge napredne jevrejske omladine Travnika društvenom životu su mnogo doprinijeli i neki Aškenazi, mahom viši činovnici i službenici, od kojih se osim okružnog liječnika dr Bernarda ZAUDERERA najviše istakao i založio za cionistički pokret Natan ROSEN-ZWEIG, jedan od ličnih poznavalaca i prijatelja dr Teodora Herzla i Johanana Thaua. On je bio nekoliko godina i predsjednik društva "EZRAT-DALIM"-a, koje je prvobitno bilo kulturno-potporno društvo za osposobljavanje i materijalno pomaganje djevojaka siromašnih roditelja pred udajom. Osim drugih pretežno vjerskih ustanova /ješivot i kupot/ u templu, Jevreji u Travniku nisu imali do kraja XIX stoljeća nikakvo drugo društvo -kulturno ni nacionalno. Zato je "Ezrat-Dalim" počeo od početka XX-og stoljeća vrlo aktivno i živo da djeluje. Imao je onda iznajmljene prostorije za Klub sa čitaonicom, a kasnije i vlastiti tamburaški zbor. Skoro svake subote na večer održavali smo zabavne sastanke -često sa plesom- u tom klubu. Osim toga, sve do prvog svjetskog rata ovaj klub je redovno preko zime priredjivao veće plesne zabave povodom praznika /najviše u velikoj sali glavnog hotela "Vlašić"/. Ove priredbe su posjećivali najvidjeniji građani svih vjeroispovjesti. Često smo izvodili i pozorišne -diletantske- predstave. U tom vremenu je nacionalni i prosvjetni rad bio najaktivniji. Omladina, pa i djeca su prikupljala priloge za KKL, a

stariji za Keren Hajesod i za druge dobrotvorne svrhe.

Od 1910. god. bila je opšta politička aktivnost vrlo živa, osobito za vrijeme izbora jevrejskog poslanika za SABOR. U tom vremenu je izlazilo više jevrejskih /židovskih/ časopisa u Sarajevu i Zagrebu, na koje je bila skoro svaka porodica pretplaćena, ali se u tom vremenu razbuktavala i netrpeljivost između Sefarada i Aškenaza u Sarajevu. Korteši su dolazili i u Travnik na agitaciju za jevrejske kandidate za Sabor. Jedinstvo i sloga među Jevrejima u Travniku se nikada nije remećilo. Prije autonomije Bosne i Hercegovine u vijeća gradskih opština su bili postavljeni /ili birani/ obično ugledniji i sposobniji Jevreji -najviše trgovci. U Travniku je redovno bio biran ili odredjen po jedan Srbin i jedan Jevrejin; Hrvati i Muslimani po 4-5 vijećnika. Opštu ili formalnu demokratiju, koju je Zemaljska vlada tolerisala samo po profesijama, koristili su i travnički Jevreji, koji su onda živili u potpunom miru i slozi sa svim drugim narodima.

5. Vremenski period od svršetka prvog svjetskog rata /1918/ do četrdesetih godina ovoga stoljeća može se smatrati za Jevreje opšte dekadentnim. Iako je bilo još omladine, pa i gimnazijalaca, društveni život pojedinih familija u mnogome se je bio promijenio. Oživila su bila nejevrejska nacionalna društva, osobito hrvatska i srpska. Osim toga, Činovnički klub i Oficirski dom su privlačili mlađe Jevreje intelektualce, pa su i roditelji sa kćerkama koristili pretežno te društvene organizacije i lokale. Istovremeno je religiozni život postao liberalniji, prepušten skoro isključivo starijim pobožnijim članovima, kojih je iz godine u godinu bilo sve manje. Templ se još redovno pohodjao, ali običnim radnim danom sve manje. Kasnije su i subotom jedva sastavljali po 1-2 minjana, a galerija /znogita/ za žene se skoro nikako nije posjećivala, osim na Roš-Ašana i Kipur. Mladji ljudi su posjećivali templ samo na vjenčanjima ili na prigodnim blagodarenjima -državnim praznicima, o Novoj godini i na komemoracijama.

U tom periodu, kao i za vrijeme samoga rata 1914-18. broj Jevreja Travnika se je stalno smanjivao. Od najvećeg broja registrovanih pripadnika početkom XX stoljeća, kada nas je bilo više od 400 Jevreja, spao je taj broj na 330 u 1935. godini. Cvakav pad je uslijedio ne samo iseljavanjem mlađeg naraštaja i znatnog dijela Aškenaza, nego i zbog vrlo slabog doseljavanja Jevreja

iz drugih mjesta u Travnik. Školovani su se zapošljavali većinom u drugim mjestima, a i djevojke su udajom ili traženjem posla odlazile, najviše u Sarajevo, Zagreb ili Beograd, gdje je jevrejsko stanovništvo rapidno raslo.

Jevreji Travnika su se ipak ponovo bili počeli društveno da koncentrišu. Osjećala se je sve veća potreba i nužda za okupljanje, kada je nacistički teror u Njemačkoj pod Hitlerom postajao sve jači sa antisemitizmom u centralnoj Evropi, pa i u Jugoslaviji. Političke /ne/ prilike i sve veće zaoštavanje partijskih suprotnosti poslije šestojanuarske diktature i pogibije kralja Aleksandra, utjecale su i na zabrinutost travničkih Jevreja u t.zv. Malome Rimu -Travniku, gdje su Hrvati poslije Anšlusa Austrije i okupacije Čehoslovačke otvoreno istupali iz Hrvatske seljačke stranke /HSS/ i prilazili "pravašima" tj. frankovcima. Ovi su skoro neometano već lupali prozore novog jevrejskog doma, otvoreno prijeteći antisemitskim ispadima. Pojedinci, naročito poštovani i cijenjeni Jevreji, koji su svojim radom i zbog opštih zasluga u gradu bili ispočetka pošteđeni, kao što je bio Hajim Papo, od prisilnog rada; nekoliko ljekara i zubari Jevreji su bili pošteđeni. To je bilo samo prividno tako dugo, dok nisu i oni zaoštavanjem prilika potpuno ostali bez zaštite. Ustaše su od aprila 1941. potpuno preuzele vlast i odmah su zavele teror nad Jevrejima kako bi mogli u punoj mjeri i sa osobitim užitkom da pljačkaju, maltretiraju i konačno odvedu sve Jevreje u logore smrti.

Upravo u tom petogodišnjem razdoblju od 1936-1941. travnički Jevreji su sagradili svoj Dom na Glavnoj ulici. U njemu su stigli samo dvije godine da se slobodno sastaju i primaju prijatelje nejevreje kao goste. Odmah već 1941. godine se je pokazalo, da su ti gosti -prijatelji Jevreja- bili pretežno napredni demokrate, od kojih su najbolji stupili u Narodnooslobodilački pokret. To su bili sudija Božo CIKOTA i njegova drugarica MIRA -narodni heroj-, drugarica Tatlić i drugi.

Sve što se je dalje desilo sa travničkim Jevrejima u toku samo prve godine rata /do aprila 1942/, poznato je i zapisano više-manje u zapisima, izjavama i u iskazima vjerodostojnih svjedoka i malobrojno preživjelih Jevreja.

Pod neopisivo krutim okolnostima u strahovladi

ustaša od oko 380 Jevreja /skupa sa izbjeglim iz drugih mjesta i iz Austrije/ iz Travnika je uspjelo da pobjegne svega 20-25 Jevreja. Svi ostali -stari, bolesni, žene i djeca- otpremljeni su u logore smrti. Osim ljekara dr Fišla Rozencvajga, nijedan travnički Jevrejin nije ostao u gradu. Teško bolestan trgovac Isak Abinun je umro u Travniku poslije par mjeseci i to je bio posljednji rođeni travničanin, koga su komšije Muslimani zakopali na jevrejskom groblju na Bojni. Cijela njegova porodica je likvidirana u logorima. Početkom drugog svjetskog rata upućen je bio u Travnik ljekar-bakteriolog dr Rafael NAHMIAŠ po traženju travničkog Doma zdravlja iz Osijekaka. Njega su osječki Nijemci uputili sa porukom, da se taj liječnik sa porodicom zadrži i zaštiti od progona kao Jevrejin. Ostao je u Travniku do oslobodjenja i umro je nekoliko godina zatim. Ta jevrejska porodica nije uopšte bila registrovana u Jevrejskoj opštini /jer je došao kada je cjelokupna arhiva iste bila opljačkana i uništena/. Porodica Nahmias živi i sada u Travniku. Udata kćerka je zaposlena u Gradskoj skupštini.

U Travniku i okolini je radilo još nekoliko Jevreja-ljekara iz Hrvatske, koji su bili poslani od vlasti NDH radi suzbijanja endemskog sifilisa po selima. Skoro svi su ovi do 1943.g. prebjegli partizanima, ili su bili oslobođeni od NOV-e.

Stara Jevrejska opština Travnika više ne postoji. Sva imovina, sinagoga sa zgradom sveštenika, kao i jevrejski dom pored znatnog pokretnog i nepokretnog imanja nestalih Jevreja je sada nacionalizovano. Jedino groblje na Bojni je ostalo zapušteno kao uspomena i dokaz, da je više od 250 godina postojala jevrejska zajednica u Travniku.

Sarajevo, u aprilu 1974.god.

J.K.

SPISAK ILUSTRACIJA

Na koricama: Travnik - ulaz u grad sa istočne strane

1. Pogled na Travnik, snimak iz 1916. godine.
Označene su zgrade sinagoge i "Sulejmanije" džamije.
2. Sadašnji izgled nekadašnje sinagoge u Travniku.
Vidi se južna fasada koja je pretrpela izmene posle izgradnje puta.
3. Jevrejsko groblje na Bojni, zapadno od Travnika.
Groblje je nastalo početkom XVIII vijeka.
4. Novi deo jevrejskog groblja na Bojni, zapadno od Travnika.
Spomenici su sa početka XX vijeka.
5. Brzjav upućen Johananu Thau 1910. godine povodom osnivanja cionističkog društva "Ezrat dalim" u Travniku.
6. Dr Bernard Zauderer, okružni sanitetski inspektor u Travniku /1851 - 1928/.
7. Pokrivač za teva /propovedaonicu/ iz sinagoge u Travniku.
8. Parohet iz sinagoge u Travniku.
9. Pokrivač za teva iz sinagoge u Travniku.
10. Detalj paroheta iz sinagoge u Travniku.
11. Svici Tore iz sinagoge u Travniku.
12. Rimonim i keter Tora iz sinagoge u Travniku.
/Svi predmeti pod br. 7 do 12 nalaze se danas u sinagogi u Sarajevu/.
13. Porodica Nathana Rosenzweiga, direktora ispostave Zemaljske banke u Travniku do I svjetskog rata. Snimak je iz 1905.god.
14. Haim Papo u svojoj radnji "Bife Papo" u Travniku.
Snimljeno oko 1939. godine.

